

VILNIAUS UNIVERSITETAS

FILOLOGIJOS FAKULTETAS

Viktorija Juškauskaitė

Intermedialių literatūros studijų programa

**Vyriškumo samprata 7–8 dešimtmečio lietuvių prozoje
paaugliams**

Magistro darbas

Darbo vadovė asist. dr. Jurgita Raškevičiūtė-Andriukonienė

Vilnius, 2021

Viktorija Juškauskaitė, *Vyriškumo samprata 7–8 dešimtmečio lietuvių prozoje paaugliams (The Concept of Masculinity in Seventies–Eighties' Lithuanian Prose for Young Adult)*. Magistro darbas, vadovė asist. dr. Jurgita Raškevičiūtė-Andriukonienė, Vilniaus universitetas, Filologijos fakultetas, 2021, 86 p.

Raktažodžiai: vyriškumas, paauglių literatūra, vaikų literatūra, sovietmetis, Vytautas Bubnys, Vladas Dautartas, Anelius Markevičius, Edvardas Uldukis, Algimantas Zurba.

Keywords: masculinity, young adult literature, children's literature, Soviet era, Vytautas Bubnys, Vladas Dautartas, Anelius Markevičius, Edvardas Uldukis, Algimantas Zurba.

Anotacija

Sovietmečiu rašytojai, tapę sielų inžinieriais, turėjo meninėmis priemonėmis perteikti ideologinę informaciją. Lietuvių literatūrologijoje trūksta šiuo laikotarpiu rašytų paauglių literatūros studijų, ypač menkai plėtojami tyrimai, skirti vyriškumo klausimams. Darbe vyriškumas traktuojamas kaip socialiai sukonstruotas, remiantis ne biologinės lyties (*sex*), o socialinės lyties (*gender*) samprata. Tyrimo medžiagą sudaro Vytauto Bubnio *Arberonas* (1969), Vlado Dautarto *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* (1970) ir *Žydrieji jungos* (1972), Algimanto Zurbos *Šimtadienis* (1975), Edvardo Uldukio *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis* (1976) bei Aneliaus Markevičiaus *Lobių kalnas* (1977). Tikslas – atliekant šešių sovietmečiu išleistų tekstų jaunuoliams tyrimą, atskleisti vyriškumo sampratą lietuvių paauglių prozoje. Šis magistro darbas – literatūros istorijos tyrimas, kuriuo siekiama išryškinti teikiamus vyriškumo modelius, elgsenas ir tendencijas. Taip pat tyrimas padės atkreipti dėmesį į vyriškumo studijų svarbą literatūroje.

Abstract

During the Soviet era, writers who became engineers of souls had to convey ideological information through artistic means. In Lithuanian literature, there is a lack of studies of young adult literature written during this period, and research on masculinity issues is particularly poorly developed. In this paper, masculinity is understood as socially constructed based not on the concept of sex, but on the concept of gender. The research material is conducted of six works: Vytautas Bubnys *Arberonas* (1969), Vladas Dautartas *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* (1970) and *Žydrieji jungos* (1972), Algimantas Zurba *Šimtadienis* (1975), Edvardas Uldukis *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis* (1976) and Anelius Markevičius *Lobių kalnas* (1977). The aim is to reveal the concept of masculinity in the prose of Lithuanian adolescents by conducting a study of texts published for young adults during the Soviet era. This master's thesis is a study of the history of Lithuanian literature, which seeks to highlight the models of masculinity, behaviors and tendencies. Besides, the research will help to draw attention to the importance of masculinity studies in literature.

SANTRAUKA

Magistro darbe „Vyriškumo samprata 7–8 dešimtmečio lietuvių prozoje paaugliams“ atliekama šešių vaikų literatūros kūrinių analizė: Vytauto Bubnio *Arberonas* (1969), Vlodo Dautarto *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* (1970) ir *Žydrieji jungos* (1972), Algimanto Zurbos *Šimtadienis* (1975), Edvardo Uldukio *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis* (1976) bei Aneliaus Markevičiaus *Lobių kalnas* (1977). Tikslas – išanalizuoti vyriškumo, berniukiškumo konceptą 1960–1980 metais išleistuose lietuvių rašytojų kūriniuose paaugliams. Toks tyrimas reikalingas, nes tiek sovietinis laikotarpis, tiek maskulinizmo klausimas kūriniuose jaunuoliams nėra pakankamai ištyrinėti, todėl atlikta analizė praplės lietuvių literatūros istorijos tyrimų lauką, atkreips dėmesį į vyriškumo studijų būtinybę. Tikslui pasiekti reikalingi uždaviniai. Pirmiausia atsirinkta tinkama paauglių literatūra, leidžianti formuoti tyrimo medžiagą. Antra, išsamiai atskleidžiamas vaikų literatūros ir paauglių literatūros specifiškumas, aiškinamasi kūrinių svarba jauno asmens raidos procese. Trečia, atkreipiamas dėmesys į lytiškumo svarbą bręstant, taip pat pagal socialinės (*gender*), ne biologinės (*sex*) lyties sampratą išskiriamas vyriškumas, kalbama apie vyriškumo raišką jaunuolių literatūroje. Ketvirta, tiriamas sovietinis laikotarpis, lyčių (ne)lygybė, literatūros ypatybės. Paskutinis uždavinys – paauglių literatūros analizė, išsiaiškinant siūlomus vyriškumo modelius, variantus, lūkesčius. Pirmoje analizės dalyje atliekamas nuotykių literatūros tyrimas, nes šio žanro tekstai orientuoti į berniukų nuotykius, intrigą, veiksmą. Išsiaiškinta, kad sovietmečio prozoje vaikams buvo siekta formuoti pavyzdinį jaunuolį ir pionierių, kuriam būdinga narsa, ryžtas, nuotykių paieškos, tvirtybė. Be to, vaikino socializaciją veikė motina ir tėvas, atliko skirtingus vaidmenis, teikė nevienodus lūkesčius. Dar daugiau, paauglių gyvenime svarbi pozityvių suaugusiųjų iš išorės įtaka, tapusi savotišku vyriškumo orientyru. Šie vyrai atitiko vaikinų idealus, nes turėjo gausybę patirties, žinių, nuotykių ieškotojui būdingų bruožų. Nuotykių prado istorijose berniukiškumas (impulsyvumas, spontaniškumas) kreipiamas vyriškumo link. Antroji tyrimo dalis atsigręžė į problemų prozą, kuri aktualizuoja šeimos problemas, daug dėmesio skiriama jaunuolių jausenai, jų pasaulio suvokimui, keliami skaudūs, jautrūs klausimai. Atlikus tyrimą išskirti skirtingi jaunuolių vyriškumo modeliai, išanalizuoti tarp nevienodų vyriškumo tipų kylantys konfliktai, taip pat pastebėtos manipuliacijos, įtikinėjimas, konkurencija. Ne ką mažiau šioje žanrinėje grupėje svarbūs ir šeimos autoritetai, kuriuos jaunuolis kritikavo, o tėvo ir motinos elgesys stipriai paveikė ir paauglio socializaciją. Šioje dalyje taip pat reikšmingi suaugusiųjų pavyzdžiai, kurie arba ištiesė pagalbos ranką ir tapo reikiamu orientyru, arba paliko paauglį likimo valiai ir nusigręžė. Problemų prozoje pastebima aiški vaikino charakterio raida – nuo žlugdančios, ardančios iki teigiamos, tinkamos socializacijos.

TURINYS

ĮVADAS	5
1. VAIKŲ LITERATŪROS ĮTAKA FORMUOJANT LYČIŲ MODELIOUS	10
1.1. Skirtingos vaikų literatūros apibrėžtys	10
1.2. Paauglių literatūros problemika.....	13
1.3. Lytiškumo raiška vaikų ir paauglių literatūroje.....	15
1.4. Vyriškumas kaip socialinis konstruktas	18
1.5. Vyriškumo raiška literatūroje jaunajai auditorijai	21
1.6. Lyčių (ne)lygybė SSRS	23
2. VYRIŠKUMO MODELIAI SOVIETMEČIO LIETUVIŲ PAAUGLIŲ PROZOJE .	30
2.1. Nuotykių proza: pavyzdinis paauglys, šeima ir autoritetai.....	33
2.1.1. Pavyzdingo jaunuolio kūrimas.....	33
2.1.2. Tėvo ir motinos įtaka vyriškumo formavimosi procesui	41
2.1.3. Pozityvaus suaugusio vyro vaidmuo.....	49
2.2. Problemų proza: vyriškumo modeliai, tėvų ir suaugusiųjų figūros.....	55
2.2.1. Skirtingi vyriškumo modeliai ir jų konfliktai	55
2.2.2. Šeimos poveikis jaunuolių socializacijai	63
2.2.3. Suaugusiųjų portretai	71
IŠVADOS.....	79
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	82
SUMMARY	86

ĮVADAS

Temos aktualumas. Knygos dalyvauja vaikų raidos procese. Dažniausiai su jomis jaunas žmogus susiduria dar vaikystėje – mažiesiems pasakas skaito tėvai, moksleiviams būtinus ir rekomenduotinus perskaityti kūrinis numato ugdymo programos, be to, gebėdami skaityti, ir patys imasi vienos ar kitos knygos. Grožinė literatūra dalyvauja socializacijos procese, nes per ją vaikai įgyja žinių apie visuomenės vertybes, yra skatinami suprasti apie gėrį ir blogį, pasiekiamus ir įgyvendinamus dalykus arba, atvirkščiai, tokius, kurie turėtų likti užribyje¹. Vieni mokslininkai knygas traktuoja kaip langą į išorinį pasaulį², kiti pabrėžia, kad jose rasime visuomenėje dominuojančias taisykles ir lūkesčius³. Yra sakančių, kad geros literatūros vaidmuo jaunuolio gyvenime – pagelbėti nagrinėti problemas ir iš jų pasimokyti⁴. Kūriniai padeda suprasti ne tik supančią aplinką, bet ir save patį. Trumpai tariant, be kitų socializacijos veiksnių, tokių kaip šeima, mokykla ar bendraamžiai, jauno žmogaus gyvenime svarbi ir literatūra, kuri tampa dar viena forma įgyti žinių⁵. Vaikų literatūra suvokiama kaip socializacijos instrumentas – ji iš vaiko turi padaryti tinkamą suaugusįjį. Ši literatūra išsiskiria adresato ir jam rašančiojo santykiu – vaikams kuria suaugusieji, o tai svarbus vaikų literatūros specifika lemiantis veiksnys. Suaugusieji, rašydami vaikams, perteikia savo supratimą apie tai, ko, jų nuomone, vaikams reikia ir kokią funkciją literatūra turėtų atlikti jų gyvenime. Socializacijos proceso dalyviai siekia vaikų literatūrą, ypač jos turinį, kontroliuoti: pradedant formuojamais lūkesčiais rašytojams, baigiant kūrinų atranka ir pasiūla. Vaikų literatūros teoretikai sutinka, kad knygos veikia vaikų ir jaunuolių pasaulėžiūros formavimąsi. Nuomonės dažniausiai išsiskiria kalbant apie pačios vaikų literatūros prigimtį, tikslą ir tai, kiek ir ką suaugusieji turi kontroliuoti.

Lytiškumo aspektas yra vienas svarbesnių vaikų socializacijos procesui. Jau ikimokyklinio amžiaus vaikai tapatinasi su viena ar kita lytimi, pagal kurią juos suvokia šeima, mokytojai, draugai⁶. Vaikai analizuoja lyties tapatumą, stebėdami save, bendraamžius ir suaugusiuosius. Knygų vaidmuo yra didžiulis, nes imlaus amžiaus vaikui nepakanka aplinkos modelių, jam reikia daugiau, o ypač nekasdieniškų lyties veikimo modelių. Jautrus gaunamai informacijai yra bręstantis asmuo, nes būtent paauglystės metu

¹ Janice McCabe, et. al., „Gender in Twentieth-century Children’s Books: Patterns of Disparity in Titles and Central Characters“, *Gender and Society*, 2011, Nr. 2, p. 199.

² Clary A. Tepper, Kimberly Wright Cassidy, „Gender Differences in Emotional Language in Children’s Picture books“, *Sex Roles*, 1999, Nr. 40., p. 265.

³ Ten pat, 2, p. 199.

⁴ Mary Owen, Developing a Love of Reading: Why Young Adult Literature is Important, *Orana*, 2003, Nr. 1, p. 15.

⁵ Ten pat, 2, p. 265; Joy Worland, „Girls Will be Girls ... and So On: Treatment of Gender in Preschool Books from 1960 Through“, *Children and Libraries*, 2008, Nr. 1, p. 42.

⁶ Ten pat, 2, p. 199.

žmogaus gyvenime vyksta dideli pokyčiai – iš vaikystės pereinama į suaugusiojo pasaulį. Be šeimos, mokytojų ir bendraamžių įtakos šiuo pereinamuoju tarpsniu prie asmenybės formavimo prisideda ir literatūra. Knygose formuluojami tam tikro laiko, sociokultūrinės terpės lyties elgsenos orientaciniai modeliai. Todėl literatūra teikia tam tikrus modelius, juos svarsto, taip padėdama suprasti, ko visuomenė tikisi iš moterų ir vyrų, be to, rasti tinkamą vietą tam tikroje visuomenėje.

Patriarchalinėse visuomenėse moterys traktuotos kaip priklausančios namų, buities ir šeimos erdvėms, o vyrams savo ruožtu patikėti finansiniai, aprūpinimo klausimai ir karjeros kelias. Feminizmo judėjimas lėmė atsigręžimą į moterų padėtį, moteriškumą, kartu aptariant ir literatūrą. Maskulinizmo studijos, paveiktos moterų išsilaisvinimo judėjimo, pamažu pradėjo kvestionuoti vyriškąją tapatybę⁷. Magistro darbe vyriškumo samprata svarbi, nes moterų padėties refleksija literatūroje aktualizuojama, o vyriškumo formavimas yra tarsi savaime suprantamas ir nepakankamai ištyrinėtas. Nuo Nepriklausomybės atgavimo iki šių dienų pokyčiai vyksta – lyčių vaidmenys darosi įvairesni, o moterų ir vyrų santykiai – labiau lygiaverčiai. Moteriškumo klausimus Lietuvoje nagrinėja Solveiga Daugirdaitė, Viktorija Daujotytė, Virginija Jurėnienė, Dalia Marcinkevičienė, Marija Aušrinė Pavilionienė. Tačiau gerokai mažiau plėtojami tyrimai, skirti maskulinizmo klausimams, bene daugiausiai apie tai kalba Artūras Tereškinas.

Visi šie aptarti aspektai – vaikų literatūros svarba socializacijai, ypač lyties savivokos formavimuisi, feminizmas ir maskulinizmo studijos – sudaro šio darbo **temą** – „Vyriškumo samprata 7–8 dešimtmečio lietuvių prozoje paaugliams“. Jos atsiradimą inspiravo paauglių literatūros specifiškumas, taip pat didžiulis suaugusiųjų vaidmuo formuojant literatūros vaikams turinį. Be kita ko, lietuvių literatūrologijoje stinga sovietmečio vaikų literatūros tyrimų, ypač vyriškumo modelių analizės. Tai lemia šio magistro darbo temos pasirinkimą ir tyrimo naujumą bei aktualumą.

Šis magistro darbas gali būti aktualus švietimo srities specialistams, sudarinėjantiems ugdymo programas ir numatantiems, kokią grožinę literatūrą skaitys mokiniai. Taip pat – rašytojams, leidėjams, bibliotekininkams. Be to, naudingas būtų ir tėvams, auginantiems atžalas, ne mažiau ir patiems vaikams, jaunuoliams, besirenkantiems knygas. Tikriausiai ir visiems tiems, kurie supranta literatūros įtaką jaunam žmogui.

Problema ir problemos ištirtumas. Šiame darbe bus analizuojama vyriškumo raiška 7–8 dešimtmečio paauglių literatūroje. Lietuvoje sovietmečio kūriniai jaunimui yra

⁷ Artūras Tereškinas, *Maskulinizmo studijos*, Šiaulių universiteto Lyčių studijų centras, 2013 (a). [Žiūrėta 2020 m. gruodžio 18 d.] Prieiga per internetą: <http://lsc.su.lt/wp-content/uploads/2013/02/Maskulinizmo-studijos.pdf>

apžvelgęs bei tyrinėjęs Kęstutis Urba *Auginančiojoje literatūroje* (2015), vaikų literatūros istoriją aprašęs ir Vincas Auryla moksliniame darbe *Lietuvių vaikų literatūra* (1986), o šeimos vaizdinį aktualizavusi Loreta Jakonytė veikale *Šeimos vaizdinys sovietmečio lietuvių literatūroje vaikams* (2015). Vyriškumo klausimą Lietuvoje analizuoja Artūras Tereškinas, parašęs gausybę reikšmingų darbų, pavyzdžiui, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“ (2004), *Vyrų pasaulis. Vyrai ir žaizdos vyriškumas Lietuvoje* (2011).

Sovietmečiu literatūrai suteiktas reikšmingas vaidmuo, todėl ji buvo kontroliuojama, kaip ir pats socializacijos procesas. Kūriniai turėjo meninėmis priemonėmis visuomenei perteikti ideologinę informaciją. Vis dėlto sovietinis laikotarpis yra mažai tirtas vaikų literatūros etapas, tačiau reikšmingas dėl knygų daromo poveikio tam, kaip suprantami lyčių santykiai, kokie lyčių modeliai teikiami. Be to, pakankamai neištyrinėtas ir vyriškumo raiškos paauglių literatūroje klausimas, tačiau svarbus, nes dažnu atveju vyriškumas traktuojamas kaip natūralus, įgalinantis, laisvas arba savaime suprantamas, todėl nekvestionuojamas. Visgi tokia maskulinizmo savivoka daro neigiamą įtaką vyrų identitetui. Svarbu ir tai, kad neretai vyrų personažai traktuojami kaip griežti, emociškai užsidarę, grubūs, narsūs, stiprūs, o švelnumas, atjauta, nuoširdumas vaizduojami tarsi jiems svetimi būdo bruožai. Tiesa, išimčių pasitaiko, nes literatūra nėra kuriama pagal vieną schemą, ji dinamiška, todėl reikalingi nauji lietuvių literatūros istorijos tyrimai. Knygose jaunimas gali atpažinti savas problemas, atsakyti į rūpimus klausimus, plėsti akiratį, semtis žinių. Taigi šio **darbo problema** – paauglių literatūroje randami vyriškumo modeliai, elgsenos ir variantai, nes vyriškumas yra kompleksiškas, konstruojamas ir negali būti suprantamas savaime.

Tyrimo objektas. Šiame darbe bus analizuojama 7–8 dešimtmečio lietuvių proza paaugliams, tyrimui pasitelkti tokie kūriniai: Vytauto Bubnio *Arberonas* (1969), Vlodo Dautarto *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* (1970) ir *Žydrieji jungos* (1972), Algimanto Zurbos *Šimtadienis* (1975), Edvardo Uldukio *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis* (1976) bei Aneliaus Markevičiaus *Lobių kalnas* (1977).

Remiantis Urbos, Jakonytės ir Aurylos tyrimais, atsirinkti ir skaityti sovietmečio vaikų literatūros kūriniai, žvelgiant į 7–9 dešimtmečius. Į valdžią atėjęs Nikita Chruščiovas lėmė savotišką totalitarinio režimo laisvėjimą, pasmerkė Josifo Stalino asmenybės kultą. Atlydžio laikotarpiu inicijuoti pokyčiai valdžioje, kurie pasiekė ir literatūrą. Joje ryškėjo įvairesnės temos, ankstesniais dešimtmečiais vaikų literatūroje pasirodydavo kiek rečiau: pavyzdžiui, literatūroje pasigirsta jaunuolio balsas, kalbama apie kontrolę, bausmes, vaikų

ir tėvų santykius, ilgesį ir kita⁸. Reikia pridurti, kad SSRS lytiškumo klausimai po ilgos tylos vėl aktualesni pasidarė 7 dešimtmečio viduryje, pedagoginėje spaudoje teoretikai ėmė kelti klausimus apie biologinę (*sex*) ir socialinę (*gender*) lytis⁹. Šie veiksniai lėmė, kad analizei pasirinkta 7–8 dešimtmečio literatūra paaugliams. Aiškėja, kad vaikų literatūra daro įtaką vertybių formavimuisi, taip pat padeda suprasti aplinkinį pasaulį, save patį, trumpai tariant, atlieka svarbų vaidmenį vaikų gyvenime. Be to, suvokiama ir pereinamojo gyvenimo tarpsnio – paauglystės – svarba, kai jaunas žmogus išgyvena pokyčius. Dėl šių priežasčių skaityti vidutiniam ir vyresniajam mokykliniam amžiui parašyti kūriniai, iš kurių padaryta atranka ir analizės objektui pasirinkti minėti šeši. Atrinkti skirtingus lyties raiškos modalumus atskleidžiantys tekstai, kuriuose reiškiasi vyriškumas, berniukiškumas, mergaičių ir berniukų santykiai, taip pat keliami klausimai apie šeimą, suaugusiųjų kontrolę ir daug kitų svarbių aspektų. Be to, minėti kūriniai reprezentuoja svarbiausias tuo metu buvusias žanrines grupes – nuotykinę ir problemų prozą.

Nuotykinei literatūrai svarbiausias yra nuotykis, į kurį pasakojime leidžiasi personažai, dar tiksliau – vyrai, berniukai, nes ilgą laiką nuotykinės literatūros protagonistas ar protagonistai buvo vyrai, berniukai. Nuotykių prozoje esti daug veiksmo, intrigos, nes veikėjai, pavyzdžiui, išsiruošia į kelionę, ieško lobio ir pan. Neretu atveju nuotykis kaip nors įprasmina personažų gyvenimą, t. y. veikėjas išmoksta ką nors naujo, įgyja reikiamos ar stigiosios patirties. Nuotykių prozai taip pat būdingas veikėjų suskirstymas į teigiamus ir neigiamus. Savo ruožtu problemų literatūra žvelgia į bręstantį žmogų ir tai, kuo būdingas šis amžiaus tarpsnis. Tokio žanro literatūra atskleidžia vienišo, bešeimio vaiko problemas, taip pat kelia klausimus apie yrančią šeimą. Anot Urbos, problemų prozoje „paneigiant tradiciją, atmetant vaikų literatūros kanoną, pradėti vaizduoti skaudūs klausimai, imta vengti laimingos, optimistinės pabaigos, siekta skaitytoją sukrėsti, priversti mąstyti“¹⁰. Bubnio *Arberonas* ir Zurbos *Šimtadienis* yra problemų prozos kūriniai, o Dautarto *Žydrieji jungos*, Uldukio *Aštuntasis* „*Divonio*“ *jūreivis* ir Markevičiaus *Lobių kalnas* – nuotykinės prozos. Savo ruožtu Dautarto *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* sujungia abu modelius.

Tyrimo tikslas. Siekiama išanalizuoti, kaip vyriškumas, berniukiškumas, kuriam lietuvių literatūros istorijos tyrimuose skirta mažiau dėmesio nei moteriškumui, suprantamas 1960–1980 metais išėjusioje sovietmečio lietuvių paauglių prozoje. Drauge tyrimas padės

⁸ Loreta Jakonytė, *Šeimos vaizdinys sovietmečio lietuvių literatūroje vaikams*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 199.

⁹ Lynne Attwood, *The News Soviet Man and Woman: Sex-Role Socialization in the USSR*, United Kingdom: Palgrave Macmillan UK, 1990, p. 2.

¹⁰ Kęstutis Urba, „Vaikų ar vaikiška literatūra“, *Rubinaitis.lt*, 2017. [Žiūrėta 2021 m. sausio 20 d.] Prieiga per internetą: <https://rubinaitis.lnb.lt/index.php?1035313195>

atkreipti dėmesį į vyriškumo tyrimų svarbą ir poreikį bei praplės lietuvių literatūros istorijos tyrimų lauką.

Norint įgyvendinti tikslą, pasitelkti šie svarbūs **uždaviniai**:

1. Atlikti sovietmečio vaikų literatūros atranką ir pagal tai suformuoti tyrimo medžiagą;
2. Išsiaiškinti vaikų literatūros ypatybes, atkreipiant dėmesį į paauglių literatūros specifiškumą, taip pat literatūros įtaką jauno žmogaus raidos procesui;
3. Atskleisti lytiškumo svarbą paauglystėje, atsižvelgiant į vyriškumą, jo raišką jaunuolių literatūroje, vyriškumą suvokiant kaip socialiai sukonstruotą;
4. Ištirti sovietmečio įtaką vyrų tapatybės formavimuisi bei paaugliams skirtuose kūrinuose kurtus jaunuolių portretus;
5. Atlikti šešių paauglių prozos kūrinių analizę, išskiriant siūlomus vyriškumo modelius, tipus ir elgsenas nuotykių bei problemų prozoje, pateikiant tendencijas ir įžvalgas.

Darbo struktūra. Šis magistro darbas suskirstytas į dvi dalis. Pirmoje darbo dalyje kalbama apie vaikų ir paauglių literatūrą, jos ypatybes bei XIX–XX amžiais ryškėjančią kūrinių segregaciją mergaitėms ir berniukams. Be to, šioje dalyje svarbus ir sovietmetis kaip istorinis reiškinys, atsižvelgiant į vyrų ir moterų padėtį to meto visuomenėje, moteriškumo ir vyriškumo raišką bei vaikų auklėjimą, paauglių literatūros vaidmenį mergaičių ir berniukų tapatumui. Antroje dalyje gilinamasi į vyriškumo ir berniukiškumo sampratą Atlydžio pabaigos–Stagnacijos pradžios paauglių prozoje, analizuojama, kokie tipai ryškėja, kokią elgsenos, vyriškumo raiškos modelį siekiama pasiūlyti. Pabaigoje pateikiamos išvados ir literatūros sąrašas.

1. VAIKŲ LITERATŪROS ĮTAKA FORMUOJANT LYČIŲ MODELIOUS

Pirmuosiuose trijuose poskyriuose bus kalbama apie vaikų literatūros apibrėžimą, pristatant ir aptariant teoretikų mintis. Taip pat atsigrežiama į paaugliams skirtus kūrinis, aptariama jaunuolių literatūros problemika ir segregacija, pateikiama pavyzdžių. Ne ką mažiau svarbus ir lytiškumo aspektas į jauną skaitytoją orientuotuose tekstuose. Kiti trys poskyriai skirti vyriškumui, jo raiškai paauglių literatūroje bei sovietmečiui – aptariami laikotarpio ypatumai, jaunuoliams skirti kūriniai.

1.1. Skirtingos vaikų literatūros apibrėžtys

Jaunajai auditorijai parašytą literatūrą tyrinėjantys mokslininkai sutaria, kad knygos dalyvauja vaikų raidos procese. Vis dėlto teoretikai vaikų literatūrą suvokia skirtingai ir dėl to ši sritis nestokoja apibrėžčių. Anot literatūrologo Torbeno Weinreicho, „jei norime surinkti duomenis, kiek per metus skirtingose šalyse išleidžiama knygų ir kokia dalis jų yra skirta vaikams, turime žinoti aiškų apibūdinimą, kas yra vaikų literatūra“¹¹. Jis taip pat pabrėžia, kad vaikų literatūros apibrėžčių esti kone tiek pat, kiek ir pačių mokslininkų, tyrinėjančių šią sritį. Nemažai teoretikų teigia, kad vaikų literatūros nėra. Kritikas Rogeris Sale'as, Johnas Rowe'as Townsendas ir daugelis kitų tikina, kad neverta kalbėti apie vaikų literatūrą, nes kiekvienas ir taip gerai supranta, kad tai vaikams parašyti skaitiniai¹². „[...] nėra tokio dalyko kaip vaikų literatūra, yra tik literatūra. [...] Vaikai nėra gyvybės forma, egzistuojanti atskirai nuo žmonių; taip pat, kaip ir vaikams skirtos knygos niekuo nesiskiria nuo tiesiog knygų“, – sako Townsendas¹³. Tačiau toks požiūris yra ribotas ir netikslus. Vaikų literatūra turi savo skaitytojų auditoriją ir bruožus, kuriais išsiskiria. Nemažai kritikų ir pačių rašytojų neapibrėžia vaikų literatūros, netgi atsisako apie ją kalbėti ar pripažinti egzistavimą, nes, anot jų, ši literatūra per daug vaikiška ir nerimta. Nodelmanas knygoje *Pasislėpęs suaugęs: bandymas apibrėžti vaikų literatūrą* cituoja Pamela Travers, Scottą O'Deillą, Lucy Maria Boston ir Jane Gardam – vaikų literatūros rašytojus, – kurie atsisako minties, kad iš tiesų jų kūriniai skirti jaunajai auditorijai. Pasak jų, parašytose knygose nėra nieko išskirtinio, ką būtų galima priskirti tik vaikų literatūrai. Dar daugiau, kai kurie kritikai knygas vertina vienašališkai, t. y. skaito ir vertina „geras knygas“, nepriskirdami vaikų ar suaugusiųjų literatūrai. Mokslininkai Joana Glazer, Gurney Williamsas bei Lilliana Smith, nors ir kalba apie vaikų literatūros egzistavimą, atsisako konkretaus apibrėžimo. Jų nuomone, vaikystėje mums trūksta žinių, išmonės, pasaulio supratimo. Tai metas, kai esame nekalčiausi, kokie tik galime būti. Dėl šių priežasčių nei vaikystės, nei vaikų literatūros

¹¹ Perry Nodelman, *The Hidden Adult: Defining Children's Literature*, USA: The Johns Hopkins University Press, 2008, p. 248.

¹² Ten pat, 11, p. 139.

¹³ Ten pat, 11, p. 139.

apibrėžti neverta. Nodelmanas apibendrina sakydamas, kad „toks požiūris reprezentuoja ilgalaikę ir įsitvirtinusią nuomonę, kai į vaikystę žiūrima idiliškai, suvokiama, kad vaikams trūksta žinių, kurias turi suaugusieji“¹⁴. Diskusijų apie vaikų literatūros apibrėžimą – gausu. Šiame magistro darbe vaikų literatūros apibrėžties klausimo pristatymas reikalingas, nes tekstai vaikams neretai yra nustumiami į šoną, o skirtingi apibūdinimai reprezentuoja vyraujančią nuomonę apie jaunajai auditorijai skirtus tekstus kaip nevisaverčius. Dar daugiau, susidaro savotiškas paradoksas – vaikų literatūra kritikuojama, vengiama ją apibrėžti ar traktuoti kaip vieną iš literatūros tipų, tačiau kūriniuose vaikams jaučiama stipri suaugusiųjų vaikų literatūros turinio kontrolė. Šioje dalyje aptarti teoretikai vadovaujasi savais kriterijais ir vengia arba atsisako apibrėžti vaikų literatūrą kaip sritį. Nėra tikslinga terminą „vaikų literatūra“ gretinti su tuo, kas vaikiška, nerimta ir primityvu. Vaikų literatūra egzistuoja ir negali būti nustumta į paraštes. Įdomu, ką sako tie, kurie bando apibūdinti vaikų literatūrą? Ar jų nuomonė sutampa ir ar egzistuoja vienas universalus vaikų literatūros suvokimas?

Vaikų literatūra – suaugusiųjų vaikams parašyti kūriniai. Anot literatūrologo Kęstučio Urbos, „tradiciškai šis terminas aprėpia ir paaugliams [...] skirtą kūrybą“¹⁵. Tiesa, vertėtų pabrėžti, kad vaikų ir paauglių literatūra skirta skirtingoms auditorijoms. Nėra abejonių, kad, pavyzdžiui, paveikslėlių knygos sudomins mažamečius, o, tarkime, problemų proza – bręstančius jaunuolius. Tačiau Nodelmanas taip pat vaikų literatūrai priskiria paaugliams parašytus tekstus, motyvuodamas tuo, kad nei pirmi, nei antri negali išleisti ar savavališkai nusipirkti knygų, be to, „abiem atvejais tekstams svarbiausia jaunystė“¹⁶. Šis mokslininkas vaikų literatūrą apibrėžia itin išsamiai, o svarbiausias jo akcentas – vaikų literatūra yra sritis, kurioje išreikštas suaugusiųjų įsivaizdavimas apie vaikystę:

Tos [*suaugusiųjų* – V. J.] idėjos yra savaime ambivalentiškos; todėl ir pati literatūra yra ambivalentiška. Ji siūlo tai, ką, suaugusiųjų nuomone, vaikai mėgsta, ir ko jiems reikia, bet tai daro norėdama patenkinti suaugusiųjų poreikius vaikų atžvilgiu¹⁷.

Panašios pozicijos laikosi ir Weinreichas, pabrėždamas, kad „vaikų literatūra visada buvo meno ir pedagogikos kryžkelėje. Suaugusieji visada žiūrėjo į ją kaip į priemonę savo tikslams pasiekti“¹⁸. Savo ruožtu vaikų literatūros tyrinėtojai Carol M. Lynch-Brown ir Carlos M. Tomlinsonas sako, kad vaikų literatūra – geros ir kokybiškos knygos, skirtos

¹⁴ Ten pat, 11, p. 147.

¹⁵ Kęstutis Urba, *Auginančioji literatūra: XX a. lietuvių vaikų literatūros tyrimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015, p. 13.

¹⁶ Ten pat, 11, p. 5.

¹⁷ Ten pat, 11, p. 242.

¹⁸ Torben Weinreich, *Istorija ir vaikų literatūra*, *Rubinaitis.lt*, 2009. [Žiūrėta 2020 m. gruodžio 28 d.] Prieiga per internetą: <https://www.ibbylietuva.lt/rubinaitis/2009-nr-2-50/istorija-ir-vaiku-literatura/>

vaikams nuo dienos, kai jie gimsta, iki dienos, kai suauga. Tokie kūriniai aprėpia aktualias ir įdomias temas, kurios, be abejo, atitinka amžiaus grupes¹⁹. Trumpai tariant, jaunajai auditorijai parašyti kūriniai, atrodo, turėtų atliepti jaunų žmonių pomėgius ir poreikius. Ar tuos pomėgius ir poreikius, kuriuos tinkamais laiko suaugusieji, ar pomėgius ir poreikius, kuriuos išreiškia vaikai? Nodelmano nuomone, leidėjai, rašytojai, iliustratoriai, bibliotekininkai, pedagogai ir kiti su vaikų literatūra susiję žmonės kontroliuoja jaunuoliams rašomus tekstus ir siekia išlaikyti *status quo*²⁰. Weinreichas, svarstydamas, ko visuomenė tikisi iš vaikų literatūros, teigia, kad vaiko poreikius „nustato knygas rašantys, leidžiantys ar platinantys suaugusieji, dėl to gali būti sunku nuspręsti, į kieno gi poreikius atsižvelgiama – visuomenės ar vaiko“²¹. Savaime kyla klausimas, ar galėtų būti kitaip? Ar įmanomas scenarijus, kuriame suaugusiųjų indėlis į vaikų literatūrą sumažėtų? Šią pastraipą darbo autorė pradėjo trumpai apibrėždama vaikų literatūrą kaip skirtą jauniems skaitytojams nes, pasak Urbos, pirmiausia adresato specifika lemia vaikų literatūros skirtybę nuo bendrosios²². Terminas „vaikų literatūra“ yra kompleksiškas ir neretai kelia dvejonų – viena vertus, atrodo, kad „vaikų literatūra“ nurodo, kad knygas parašė ne kas kitas, o patys vaikai; kita vertus, mes suprantame, kad pačių vaikų sukurtos knygos – retas reiškinys literatūroje. Todėl vieno konkretaus atsakymo į prieš tai iškeltus klausimus nėra. Dažnu, o gal netgi dažniausiu atveju suaugusieji rašo knygas vaikams. Būtent pastarieji nusprendžia, kokios literatūros vaikams reikia, o kūrinuose reprezentuojamas suaugusių žmonių požiūris į vaikystę. Nodelmanas teigia, kad tai, kas sieja XVII amžiaus ir XXI amžiaus knygas vaikams yra tapatumas, t. y. besitęsiantis suaugusiųjų siekis kontroliuoti vaikų literatūrą ir perteikti savo idėjas apie gyvenimą²³. Anot mokslininko Roberto McGillio, visuomenė nesitiki leidyklose, prekyvietėse ar bibliotekose išvysti gausybę vaikų parašytų knygų²⁴. Nodelmanas sutinka – taip yra ne dėl to, kad jaunųjų rašytojų sukurti kūriniai būtų prastesni ar mažiau įdomūs. Greičiau todėl, jog „nėra garantijos, kad šios knygos reprezentuotų tai, ką suaugusieji traktuoja kaip priimtinus skaitinius vaikams“²⁵. Trumpai tariant, suaugusieji jaučia pareigą supažindinti vaikus, tačiau tik su tuo, ką mano esant teisinga ir naudinga. Todėl jaunuolių kūriniai kol kas neranda ar sunkiai randa vietą greta knygų, skirtų skaityti vaikams.

¹⁹ Carol M. Lynch-Brown, Carl M. Tomlinson, *Essentials of Children's Literature*, USA: Allyn & Bacon, 2004, p. 3.

²⁰ Patricia Enciso, „Children's Literature: Standing in the Shadow of Adults“, *Reading Research Quarterly*, 2010, Nr. 2, p. 258.

²¹ Ten pat, 18.

²² Ten pat, 15, p. 13.

²³ Ten pat, 11, p. 255–256.

²⁴ Ten pat, 11, p. 148.

²⁵ Ten pat, 11, p. 149.

1.2. Paauglių literatūros problemika

Vaikų literatūra aprėpia ir paaugliams parašytus kūrinius, tačiau, kaip jau minėta, skirtingoms amžiaus grupėms leidžiami ir skirtingi tekstai. Šio darbo objektas yra vidutiniam ir vyresniam amžiui sukurta proza, todėl dabar svarbu stabtelėti ir apžvelgti, kuo ši literatūra ypatinga ir kodėl nuspręsta į ją atsižvelgti. Be kita ko, būtina atsižvelgti į amžiaus tarpsnį, t. y. paauglystę, socializacijos procesui reikšmingus aspektus ir literatūros vaidmenį.

Paauglių literatūros skaitytojas dažniausiai yra 12–18 metų amžiaus žmogus²⁶, tiesa, įvairūs autoriai linkę plėsti amžiaus ribas, tačiau amžiaus tarpsniai lieka panašūs²⁷. Paauglių literatūra nuo jaunesnei auditorijai parašytų knygų skiriasi ir tuo, kad šios literatūros protagonistas neretu atveju – bręstantis jaunuolis, kuris susiduria su tokiomis patirtimis kaip meilė, praradimas, atsakomybė, pareigos jausmas²⁸. Vidutiniam ir vyresniam jaunimui aktualūs paauglių ir tėvų, paauglių ir bendraamžių santykiai. Šiuo laikotarpiu ypač svarbūs draugai, draugystės samprata. Paauglystė – amžiaus tarpsnis, kai žmogus bręsta, eksperimentuoja, kvestionuoja vertybes, siekia savarankiškumo ir laisvės, bando atrasti vietą pasaulyje, siekia kuo greičiau suaugti ir nebebūti vaiku. Todėl šios temos bei problemos iškyla ir literatūroje. Anot teoretikės Emily Jenkins, paauglių istorijos remiasi patirtimis, personažai dažniau susiduria su klausimais, aktyviai ieško atsakymų²⁹.

XIX amžiaus antroje pusėje rašytojai pradėjo kurti knygas, kurių turinys buvo dažniau pramoginis ir skirtas pralinksinti jaunąją auditoriją. Pasak Anglijos vaikų literatūrą tyrinėjančių autorių Murray Knowles ir Kirsten Malmkjaer, būtent tada radosi ir modernioji vaikų literatūra, konkrečiau – tradicinė paauglių literatūra, kuri nebuvo vien didaktinė³⁰. „Rašytojai kūrė nuotykinės istorijas, kurios, nors neišskyrė iš skaitytojų rato mergaičių, buvo susitelkusios į vyrų pasaulį [...]“, – apibendrina Knowles ir Malmkjaer. Panašias mintis išsako ir kiti autoriai, teigdami, kad XIX–XX radosi knygos vaikams, ypač vyresniems, kurios buvo skirtos išskirtinai mergaitėms ir berniukams³¹. Kaip tikina Elizabetha Marshall, tyrinėjanti lyties raišką vaikų literatūroje, atsirado tekstų, kurie buvo nukreipti ne į bendrą vaikų auditoriją, o atsižvelgiant į tos auditorijos lytį. Iš to kyla ir paauglių literatūros problemika – šiuo laikotarpiu literatūra tampa segreguota: berniukams kuriamos nuotykinės

²⁶ Ten pat, 4, p. 12.

²⁷ Michael Cart, „From Insider to Outsider: The Evolution of Young Adult Literature“, *Voices from the Middle*, 2001, Nr. 9, p. 95–97.

²⁸ Ten pat, 4, p. 11.

²⁹ Ten pat, 4, p. 11.

³⁰ Murray Knowles, Kirsten Malmjaer, *Language and Control in Childrens's Literature*, London and New York: Routledge, 1996, p. 39.

³¹ Elizabeth Marshall, „Stripping for the Wolf: Rethinking Representations of Gender in Children's Literature“, *Reading Research Quarterly*, 2004, Nr. 3, p. 261.

istorijos³², jie mato platų pasaulį³³, pavyzdžiui, Roberto Luiso Stevenso *Lobių sala* (1883) arba Marko Twaino *Tomo Sojerio nuotykių* (1876), o mergaitės dažnu atveju sutinkamos namų aplinkoje, knygose vis dar kalbama didaktiškai³⁴, tokia literatūra vadinama buitiniu realizmu (angl. *domestic fiction*) pavyzdžiui, Lucy Maud Montgomery *Anė iš Žaliastogių* (1908) arba Louisos May Alcott *Mažosios moterys* (1868). Knowles ir Malmkjaer knygoje *Kalba ir kontrolė vaikų literatūroje* teigia, kad pokariu Britanijoje 40 ar 50 metų sulaukę vyrai ir moterys, prisiminę jaunystėje skaitytus kūrinius, išskyrė nuotykinės berniukų auditorijai skirtas knygas. XIX amžiaus viduryje Anglijoje mergaitėms kūrę rašytojai taip ir netapo vaikų literatūros klasika³⁵. Stipriai segreguota vaikų literatūra kuria vaidmenis, nes berniukų ir mergaičių veikėjai skiriasi charakteriais, savybėmis, veiklomis, elgesiu. Berniukiškos ir mergaitiškos paauglių literatūros fenomenas transformuojasi, bet visgi išlieka ir tam tikras savo struktūrinės ypatybės, randamas kūriniuose, perduoda kitiems, vėlesniems.

Knygos, kurias skaito jaunuoliai, daro įtaką jų raidos procesui. Tačiau svarbu ne tik tai, ką vaikai skaito, bet ir ką suvokia, perskaitę tekstą. Edukologė Ya-Lun Tsao straipsnyje „Socialinės lyties problemos vaikų literatūroje“ teigia, kad „viskas, ką skaito vaikas, prisideda prie jo savęs supratimo ir savo identiteto konstravimo“³⁶. Panašią nuomonę išreiškia ir rašytoja Mem Fox, teigdama, kad literatūra „daro mus tuo, kuo esame“³⁷. Daugelis kitų paaugliams skirtų tekstų tyrinėtojų sutinka – jaunuolių literatūra yra būtinybė, kuri dalyvauja vaiko, ypač paauglio, socializacijos procese. Pasak Urbos, „vaikų literatūra sąmoningai, intencionaliai arba intuityviai augina žmogų, skaitantį žmogų“³⁸. Socialinę lytį knygose vaikams analizuojantis Frankas Tayloras pabrėžia, kad skaitydamas jaunas žmogus kūriniuose susiduria su dominuojančiais kultūriniais simboliais: „Kitaip tariant, kai vaikai išmoksta skaityti, jie taip pat mokosi apie kultūrą. Gebėjimas skaityti yra dalis socializacijos proceso ir drauge svarbus mechanizmas, per kurį iš kartos į kartą perduodama kultūra.“³⁹ Panašios nuomonės laikosi ir Knowles bei Malmkjaer, kurios kalbą laiko vienu svarbiausių socializacijos veiksnių, tikina, kad ir tekstai, kuriuos skaito vaikams, ir tekstai, kuriuos skaito vaikai, moko skaitytojus apie socialinį pasaulį, socialines normas, socialinę hierarchiją⁴⁰.

³² Ten pat, 31, p. 261.

³³ Ten pat, 30, p. 15.

³⁴ Ten pat, 30, p. 15.

³⁵ Ten pat, 30, p. 39.

³⁶ Ya-Lun Tsao, „Gender Issues in Young Children’s literature“, *Reading Improvement*, 2008, Nr. 3, p. 109.

³⁷ Kathryn Jacobs, „Gender Issues in Young Adult Literature“, *Indiana Libraries*, 2004, Nr. 2, p. 20.

³⁸ Ten pat, 15, p. 13.

³⁹ Frank Taylor, Content Analysis and Gender Stereotypes in Children’s Books, *Teaching Sociology*, 2003, Nr. 3, p. 301.

⁴⁰ Ten pat, 30, p. 44.

Nors literatūra nėra vienintelis vaiko raidos procese veikiantis institutas, ji dalyvauja pasaulėžiūros formavimesi, todėl vis dar nėra sutariama – vaikai ar tėvai turėtų pa(si)rinkti kūrinį.

Aptardami vaikų literatūrą daug dėmesio skyrėme suaugusiųjų kontrolei, todėl galima būtų manyti, jei jau vyresni žmonės taip stipriai veikia knygų turinį, tikriausiai paveikia ir tai, ką jaunuoliai skaito. Vaikų rašytoja Sarah Fielding knygoje kreipiasi į savo skaitytoją, sakydama, kad „tikroji knygų nauda – padaryti tave išmintingesnį ir geresnį“, todėl knygos puslapiai „įrodys, kad išdidumas, užsispyrimas, blogis, pavydas ir, trumpai tariant, kitokio pobūdžio nedorumas yra didžiausia galima kvailystė“⁴¹. Kitais žodžiais sakant, pasitelkusios didaktiką knygos pamokys, kaip reikėtų elgtis dorai. Anot Knowles ir Malmkjær, ilgą laiką (o gal net ir dabar?) buvo manoma, kad kūriniai gali padaryti vaikui neigiamą įtaką, todėl pats skaitytojas neturėtų rinktis tekstų. Trimmer įsitikinimu, parinkti tinkamas vaikui knygas – tėvų pareiga, kurios taip pat turėtų būti mokoma. Savo ruožtu istorikė Elizabeth Rigby mąsto priešingai – pats vaikas gali nuspręsti, ką jam skaityti. Jos įsitikinimu, net ir tie kūriniai, kuriuos suaugusieji traktuoja kaip netinkamus vaikui, nepadarys žalos, nes vaikas ir taip nesupras suaugusiųjų nuomone jam netinkamos informacijos⁴². Atrodo, kad minėtų teoretikų nuomonės skiriasi – vieni pasisako už suaugusiųjų kontrolę (tiek turinio, tiek pačių knygų pasirinkimo), kiti sako leisiantys skaitytojui rinktis laisva valia. Vis dėlto sutinkama – vaikų literatūros kontrolė būtina, nes vaikams stinga žinių; nuspręsti, ką skaityti, gali pats vaikas, nes jam stinga patirties, kurią turi suaugęs, todėl manoma, kad jaunuolis teksto nesupras, negebės interpretuoti. Vienas iš aspektų, kurį suaugusieji kontroliuoja literatūroje vaikams, tai lyties formavimosi procesas. Marshall teigimu, suaugusieji vengia kalbėti apie vaikų seksualumą, lytiškumą, tarsi jie neturėtų lyties [*sex*]⁴³.

1.3. Lytiškumo raiška vaikų ir paauglių literatūroje

Paauglystė išsiskiria iš kitų gyvenimo tarpsnių dėl savo specifiškumo ir aktyvios lyties tapatumo formavimosi raiškos. Šiame darbe aktuali lyties raiška paauglių literatūroje ir tai, kokį vaidmenį ši literatūra atlieka formuojant lyčių vaidmenis, raiškos supratimą. Ne ką mažiau svarbu ir tai, kad poveikį paauglių literatūrai daro ir rašančio suaugusiojo noras tinkamai formuoti socialinę lytį. Lyties vaidmenų vaizdavimas, lytiškumas yra vienas svarbesnių socializacijos aspektų. Remiantis mokslininkės Kimberly Reynolds teigimu, „nepriklausomai nuo lyties [*sex*] ar seksualumo, lyčių vaidmenys turi išraiškingus matmenis,

⁴¹ Ten pat, 30, p. 62

⁴² Ten pat, 30, p. 62.

⁴³ Ten pat, 31, p. 262.

kurie nuolat peržiūrimi, kartojami ir reprezentuojami, ypač paauglystėje⁴⁴. Viena iš sričių, kurioje paaugliai išbando ar kartoja sutinkamus lyčių modelius, yra literatūra. Nodelmans teigia, kad, nepaisant to, jog segreguota jaunuolių literatūra radosi XIX amžiuje dėl specifinio to meto susirūpinimo skaitiniais vaikams pagal jų lytį, įtakos jaučiamos ir nūdienoje. Grįsdamas savo teiginį jis cituoja Reynolds, kuri taip pat atkreipia dėmesį – vaikų literatūra buvo skirta mergaitėms ir berniukams, nors priežastys, dėl kurių tekstai atskirti dviem auditorijoms, nėra svarbios, veikiau netgi pamirštos, tačiau jos turi rimtų padarinių dar šiandien⁴⁵. Kalbėdamas apie vaikų literatūrą mergaitėms ir berniukams Nodelmanas pabrėžia, kad vaikų literatūrai būdingas tradicinių lyčių vaidmenų stiprinimas⁴⁶. Turima omenyje, kad knygos vaikams siekia mokyti savo skaitytoją, ką reiškia būti mergaite, o ką – berniuku. Socializacijos procesui išties svarbu, kad vaikas suvoktų skirtumus tarp vyrų ir moterų, todėl šie pasirodo ir jaunai auditorijai parašytoje literatūroje. Tiesa, čia svarbi Nodelmano pastaba – nors vaikų ir jaunuolių literatūra segreguota, todėl berniukai turi būti berniukiški, o mergaitės – mergaitiškos, tačiau tai atskirta nuo seksualumo. Trumpai tariant, vaikai suvokiami kaip aoseksualūs⁴⁷. Šis aspektas yra vienas iš esminių, kurių suaugusieji siekia kontroliuoti literatūroje vaikams.

Knygos, kultūrinis mechanizmas, vaikus moko kultūrinių lyties sampratų ir lyties elgsenų – tai, kaip lytis vaizduojamos literatūroje, prisideda ir prie bendro skaitytojo supratimo apie lyčių vaidmenis. Svarbu pridurti, kad paauglių literatūroje apie lyties raišką, jos klausimus vaikams kalba suaugusieji. Literatūrologės Kathryn Jacobs teigimu, kūrinuose perteikiami lyčių modeliai gali užkirsti kelią visaverčiam paauglio žmogiškojo potencialo išnaudojimui⁴⁸. Literatūra prisiima sau ugdymo vaidmenį ir todėl siekia modeliuoti skaitančiojo elgseną. Joje kuriami veikėjai ir įvykiai leidžia jaunajam skaitytojui identifikuoti save, taip pat – vertinti savo emocijas, patirtis, įsitikinimus ir veiksmus. Jacobs pabrėžia, kad „jaunuoliai yra ypač jautrūs lyčių reprezentacijai literatūroje, nes šioje gyvenimo stadijoje paaugliai dar tik bando atrasti ir apibrėžti save“⁴⁹.

Kaip jau minėta, paauglių literatūra ilgą laiką egzistavo kaip berniukų ir mergaičių. Tiesa, bėgant laikui tekstuose reprezentuojami lyčių vaidmenys ir jų samprata kito. Anot Knowles ir Malmkjaer, XIX amžiaus anglų tradicinės paaugliams skirtos knygos, orientuotos į vaikinų auditoriją, akcentavo veiksmą, įtampą, iššūkius, blogų ir gerų

⁴⁴ Kimberly Reynolds, „Come Lads and Ladettes: Gendering Bodies and Gendering Behaviours“, in: (ed.) John Stephens, *Ways of Being Male: Representing Masculinities in Children's Literature and Film*, New York: Routledge, 2002, p. 99.

⁴⁵ Ten pat, 11, p. 173.

⁴⁶ Ten pat, 11, p. 173.

⁴⁷ Ten pat, 11, p. 176.

⁴⁸ Ten pat, 37, p. 20.

⁴⁹ Ten pat, 37, p. 19.

personažų susidūrimą, priešišumą, jaudulį⁵⁰. Šių autorių analizuoti tekstai taip pat pasižymėjo siekiu pavaizduoti berniuką, kuris įkūnytų britų imperijos didybę, todėl jis buvo krikščionis, o svarbiausios savybės – patriotiškumas, herojiškumas ir drąsa. To meto knygos mergaitėms atspindėjo moralines ir religines vertybes, vėlgi nestokojo minėtos didaktikos. Išanalizavusios romanus mergaitėms, Knowles ir Malmkjaer sako, kad XIX amžiuje Anglijoje vyrai buvo tapatinami su drąsa ir išmintimi, o mergaitės – su meile ir tyrumu.⁵¹ Margery Hourihan mokslo veikalė *Rekonstruojant herojų* kalba apie Vakarų kultūroje paplitusią istoriją, kuri dėmesį skiria baltiesiems europiečiams vyrams, nes jie stiprūs, drąsūs, turintys įgūdžių, racionalūs ir atsidavę, todėl įveikia kelyje pasitaikančius sunkumus. Savo ruožtu, Hourihan teigimu, moterys šiose istorijose dažniau tarnauja vyrams, „o tos, kurios atsisako tai daryti, vaizduojamas kaip grėsmė nusistovėjusiai tvarkai ir turi būti kontroliuojamos“⁵². Vis dėlto pastaraisiais dešimtmečiais odos spalva, moterų padėtis, galia ir kiti panašūs dalykai kvestionuojami literatūroje⁵³. Plačiai aptardama herojiškumą, Hourihan atkreipia dėmesį, kad „herojaus istorijos ilgą laiką dominavo vaikų ir paauglių literatūroje, perduodamos tradicines vertybes iš kartos į kartą“⁵⁴. Herojai ir jų herojiškumas skleidėsi nuotykinėje literatūroje. Ši autorė svarbi, nes kalba apie XX amžiaus Vakarų Europos ir Amerikos literatūrą vaikams bei paaugliams, akcentuodama herojiškumą, kurį apibrėžia kaip susietą su lytimi, nes jam būtinai būdinga drąsa, atsidavimas tikslui, pasitikėjimas savimi, agresija⁵⁵ – savybės, kurios suvokiamos kaip vyriškos. Net jei retu atveju herojus ne vyras, o moteris, ji apibūdinama taip pat⁵⁶. Hourihan pastebi ir dar vieną įdomų dalyką – nuotykinės istorijos apie herojus įgalina vyrų ir moterų opoziciją, „kai vyrai suvokiami kaip norma ir ką reiškia būti žmogumi, o moterys apibūdinamos kaip kitas – neįprastas, kitoks, pavojingas“⁵⁷. Panašiai kalba ir Knowles bei Malmkjaer, pastebėdamos, kad tradicinėje XIX amžiaus paauglių literatūroje ryškus herojaus vaidmuo, kuriantis vieną iš lyčių modelių – herojiško vyro, berniuko⁵⁸.

Lyčių vaidmenys kūrinuose paaugliams dalyvauja jaunuolių nuomonės apie save formavimo, savęs supratimo procese. Vis dėlto reikėtų pabrėžti, kad šioje literatūroje esti ir kūrinių, kurie plečia bei diskutuoja su lyčių normomis bei modeliais. Kai kurie teoretikai

⁵⁰ Ten pat, 30, p. 112.

⁵¹ Ten pat, 30, p. 15.

⁵² Margery Hourihan, *Deconstructing the Hero: Literary Theory and Children's Literature*, London and New York: Routledge, 1997, p. 1.

⁵³ Ten pat, 52, p. 1–2.

⁵⁴ Ten pat, 52, p. 3.

⁵⁵ Ten pat, 52, p. 67.

⁵⁶ Ten pat, 52, p. 67.

⁵⁷ Ten pat, 52, p. 68.

⁵⁸ Ten pat, 30, p. 88.

(Jacobs, Tsao ir kiti) iškelia kritinio skaitymo svarbą jaunuolių literatūroje⁵⁹. Mokslininkė Julia Motes pastebi, „jeigu skaitytojai sąmoningai žinos, kad gali rasti stereotipiškos informacijos literatūroje, jie mokės tai įvertinti – supras, priims arba maištaus“⁶⁰. Šiai nuostatai pritaria ir Nodelmanas, sakydamas, kad kuo anksčiau jaunimas įgis žinių apie lyčių normų raišką literatūroje, tuo greičiau pradės prieštarauti, priešintis ir komentuoti⁶¹. Anot Johno Stephenso, literatūra gali teikti vyraujančias ideologijas ir nuostatas, tačiau taip pat geba jas modifikuoti⁶². Todėl tiek besistengiančių lyčių elgseną modeliuoti, tiek ją plečiančių ir keičiančių tekstų sandūra reikalinga – taip iškeliamas kontrastas ir pradedamos suvokti paplitusios normos, patirtys, idealai, artefaktai, kurie lydi nuo mažumės.

Taigi vaikų literatūros turinį nulemia ir kontroliuoja suaugusieji. Nors kyla daug diskusijų dėl termino „vaikų literatūra“ apibrėžčių, bet šiame darbe pritariama ir siekiama parodyti, kad vaikų literatūra yra svarbi sritis, kuri negali būti nustumta į paribį. Be to, vaikų literatūra aprėpia ir kūrinis, parašytus paaugliams, tačiau šiai auditorijai skirtos knygos vėl kitokios – tik atsiradusios tapo segreguotos, nes buvo kuriamos mergaitėms arba berniukams. Pastariesiems rašyti tekstai, kuriuose vaikinai, vyrai leidžiasi į nuotykius, o mergaitėms skirta literatūra ilgą laiką buvo didaktiška, siejo merginas ir moteris su namų erdve. Vakarų literatūroje dominavo pasakojimai apie vyrus herojus, o moterims teko subordinuotas vaidmuo. Dar daugiau, nors berniukų ir mergaičių literatūra bėgant laikui kito, bet tam tikras ypatybes sugebėjo išlaikyti ir perduoti. Tokia literatūra stiprina lyčių vaidmenis, nes paauglystėje jaunuoliai aktyviai tapatinasi su viena ar kita lytimi. Suaugusieji, rašydami apie lyties raišką, siekia formuoti socialinę lytį, todėl neretu atveju mergaitės turi būti mergaitiškos, o berniukai – berniukiški.

1.4. Vyriškumas kaip socialinis konstruktas

Apžvelgėme vaikų literatūrą ir paauglių literatūros problematiką, aptarėme lytiškumo svarbą jaunuolių socializacijos procesui. Taip pat – skaitinių įtaką vaiko gyvenime ir XIX bei XX amžiaus literatūros bruožus (pavyzdžius) ir siūlytus modelius bei elgsenas. Todėl šioje dalyje svarbu pasiaiškinti, kaip suvokiamas vyriškumas ir kaip jis traktuojamas darbe.

Feminizmo judėjimas ėmė kalbėti apie tai, kad vyriškumas ir moteriškumas yra socialiai sukonstruoti, taip pat atskyrė socialinę ir biologinę lytis. Gausybė darbų, tyrinėjusių moterų reprezentavimą literatūroje (ir ne tik), parodė, kokias idėjas apie moteris iškelia tekstai ir kokią įtaką jie daro skaitytojui. Tačiau ne vien tik moterų vaizdavimas literatūroje

⁵⁹ Ten pat, 37, p. 133; Ten pat, 365, p. 23.

⁶⁰ Ten pat, 37, p. 23.

⁶¹ Perry Nodelman, „Who the Boys Are: Thinking About Masculinity in Children’s Fiction“, *The New Advocate*, 2002, Nr. 1, p. 17.

⁶² John Stephens, „A Page Just Waiting to be Written on“, in: (ed) John Stephens, *Ways of Being Male: Representing Masculinities in Children’s Literature and Film*. New York: Routledge, 2002, p. 40.

turi būti analizuojamas. Ankstesniuose skyriuose minėti pavyzdžiai kalbėjo apie vyrų dominavimą, išsilaisvinimą ir siektinas charakterio savybes. Atrodytų, jeigu vyrai savo rankose turi galią ir sėkmę, ar yra dėl ko sunerimti?

Visuomenėje vyriškumas suprantamas kaip normos ir elgesys, derami vyriui⁶³. Vis dėlto svarbi skirtis tarp biologinės lyties (*sex*) ir socialinės lyties (*gender*), kurią suformavo rašytoja ir feministė Simona de Beauvoir knygoje *Antroji lytis*, išleistoje XX amžiaus viduryje. Pirmasis terminas apibrėžia tai, kas įgimta, trumpai tariant, fiziologines žmogaus savybes, o antrasis – tai, kas įgyjama socializacijos proceso metu, pavyzdžiui, formuojasi įpročiai, elgesys ir kita. Kitaip tariant, biologinė lytis gali nesutapti su socialine. Ne ką mažiau svarbus ir filosofės Judithos Butler indėlis, kuri taip pat pritarė biologinės ir socialinės lyties atskyrimui ir suformavo „Queer“ teoriją⁶⁴. Savo knygoje *Vargas dėl lyties* Butler teigia, kad lytis yra performansas, t. y. tęstinis ir kintantis socialinis konstruktas⁶⁵. Lytį mes konstruojame, o ne ja esame. Būtent tai leidžia vyriškumą suvokti kaip socialinę lytį, kuri formuojasi veikiamą aplinkos įtakų, todėl yra kintanti ir dinamiška.

Nodelmano teigimu, tradicinis moteriškumas save apibrėžia kaip savotišką suknelę, kostiumą ar vaidmenį, kurį žmogus apsirengia ar prisiima. Dėl šios priežasties moteriškumas yra suvokiamas kaip individualumo slopinimas. Savo ruožtu vyriškumas veikia traktuojamas ne kaip suknelė, kurią galima užsivilkti, bet kaip pasipriešinimas įprastiems kostiumams ir nusistovėjusioms normoms⁶⁶. „Vyriškumas suvokiamas kaip natūralus ir išlaisvinantis – būseną, kurią individas įgyja, besipriešindamas socialinėms normoms, ir tampantis savimi“, – pabrėžia Nodelmanas⁶⁷. Būtent tai yra viena priežasčių, kodėl maskulinizmui skiriama mažiau dėmesio negu feminizmui – vyriškumas visuomenėje yra nematomas, nes savaime suprantamas, įgalinantis ir natūralus. Dar daugiau, vadovaujantis Nodelmano pastebėjimu, suvokdami ir keldami klausimus dėl vyraujančių stereotipų apie moteriškumą, nesuprantame, kad apie vyriškumą mąstome taip pat stereotipiškai, o tai daro ne ką mažesnę spaudimą vyrų identitetui⁶⁸. Vyriškumas, kaip ir moteriškumas, yra socialinis

⁶³ Artūras Tereškinas, *Vyriškumas*, Šiaulių universiteto Lyčių studijų centras, 2013 (b). [Žiūrėta 2020 m. sausio 20 d.] Prieiga per internetą: <http://lsc.su.lt/wp-content/uploads/2013/02/Vyriškumas.pdf>

⁶⁴ Scott Yenor, „Biologinė ir socialinė lytis bei kultūrinių karų kilmė (III dalis)“, *Laisvos visuomenės institutas*, 2017. [Žiūrėta 2020 m. gruodžio 18 d.] Prieiga per internetą: http://laisvavisuomene10.lt.klevas.serveriai.lt/biologine-ir-socialine-lytis-bei-kulturiniu-karu-kilme-iii-dalis/#_ftn13 Pasak jo, Butler „Queer teorija teigia, kad visos lyties ir seksualumo išraiškos yra socialiai sukonstruotos ir todėl keičiamos tikintis, kad tariamai neįprasto gyvenimo būdo aukštinimas pakenks ar bent problematišku pavers nekintančias nuostatas apie žmogaus tapatybę ir skirtumus. Ypač pastebimas visuomenės polinkis klasifikuoti individus į binarines vyrų ir moterų kategorijas“.

⁶⁵ Judith Butler, *Vargas dėl lyties. Feminizmas ir tapatybės subversija*, Vilnius: Kitos knygos, 2017, p. 289.

⁶⁶ Perry Nodelman, „Making Boys Appear: The Masculinity of Children’s Fiction“, in: (ed.) John Stephens, *Ways of Being Male: Representing Masculinities in Children’s Literature and Film*, New York: Routledge, 2002, p. 1.

⁶⁷ Ten pat, 61, p. 2.

⁶⁸ Ten pat, 61, p. 2.

konstruktas. Nors visuomenėje moteriškumo tikimasi iš moters, o vyriškumo – iš vyro, tačiau vyriškumas ir moteriškumas nebūtinai sutampa (atitinkamai) tik su vyru arba moterimi. Anot filosofės Butler, nereikėtų manyti, kad yra keli moteriškumai ir vyriškumai, iš kurių mes turime pasirinkti priimtinausią: „Daugelis žmonių skirtingais gyvenimo etapais ir skirtinguose kontekstuose keičia socialinės lyties tapatybę taip lengvai, kaip jie keičia drabužius. [...] Tiek vyriškumui, tiek moteriškumui įtaką daro socialinis statusas, pajamos, darbas, tautybė, tradicijos, išsilavinimas ir auklėjimas.“⁶⁹ Be to, vertėtų pridurti, kad tyrimai rodo, jog kalbant apie psichologines savybes, protinius gebėjimus, fizinį pajėgumą ir požiūrį moterys bei vyrai niekuo nesiskiria. Didžiausi skirtumai ryškėja žvelgiant ne į vyrus ar moteris, o į kiekvieną individą atskirai⁷⁰. Tai išties svarbi mintis, kuri leidžia patvirtinti socialinę lytį kaip dinamišką ir kintančią, kaip konstruoją kiekvieno individualiai, turint omenyje, kad žmogus yra daugiau nei vien vyriškas ar moteriškas.

Svarbūs čia ir dar kelių teoretikų pasvarstymai, apibrėžiantys ir kvestionuojantys vyriškumą ir jo modelius. Pasak Reynolds, „vyriškumas yra ne tai, ką reiškia būti tikru vyru (jei taip būtų, tuomet, pavyzdžiui, laikui bėgant vyriškumas nesikeistų, nes biologinis vyras išliktų pastovus šimtmečius), tai prielaidų, koks turi būti vyras, rinkinys [...]“⁷¹. Būtina pridurti, kad visuomenė iš vyro tikisi Reynolds minėtų prielaidų reprezentavimo savo elgesiu, požiūriu ir pan. Norėdami būti visuomenės dalimi ir netapti autsaideriais, jie privalo patenkinti keliamus poreikius, t. y. atitikti hegemoniniam (visuomenėje dominuojančiam, norminiam, sektinam) vyriškumui būdingus bruožus. Reynolds nuomone, Vakarų kultūroje tai ilgą laiką atitiko „baltąjį, dirbantį, heteroseksualų vyrą“⁷². Tereškinas pabrėžia, kad visuomenėse esti ne vienas vyriškumo modelis, tačiau tradicinis, hegemoninis yra norma:

Tai vyriškumo tipas, kurį įkūnija populiarūs herojai, fantazijos figūros ir sektini vyriškumo pavyzdžiai (Donaldson 1993; 643–57). Šį labiausiai vertinamą visuomenėje vyriškumą paprastai apibūdina heteroseksualumas, ekonominė nepriklausomybė, gebėjimas išlaikyti savo šeimą, fizinė galia, buvimas racionaliu, žeidžiančių emocijų užslopinimas, moterų bei kitų vyrų dominavimas, dėmesys seksualinėms „pergalėms“ ir svarbiausia nedarymas to, kas suvokiama kaip moteriška (Connell 1995)⁷³.

Maskulinizmą Lietuvoje tyrinėjantis Tereškinas akcentuoja ir kitą reikšmingą dalyką – skirtingose visuomenėse egzistuoja ir gausybė vyriškumo formų, kurios yra „atsitiktinės, fluidiškos, socialiai ir istoriškai sukonstruotos, kaičios ir nuolat besikeičiančios, pastoviai atgaminamos per masinės komunikacijos priemonių reprezentacijas ir individualius bei

⁶⁹ Ten pat, 44, p. 99.

⁷⁰ Ten pat, 44, p. 100.

⁷¹ Ten pat, 44, p. 98.

⁷² Ten pat, 44, p. 98.

⁷³ Ten pat, 63, p. 29.

kolektyvinius veiksmus⁷⁴. Šiame darbe kelis kartus užsiminėme, kaip vyrai ir moterys (berniukai ir mergaitės) vaizduojami literatūroje, kokie vaidmenys ir elgesio normos jiems suteikiami. Pažvelkime konkrečiau ir atidžiau, kokį vyriškumą mes galime sutikti literatūroje, parašytoje jaunajai auditorijai, ir kodėl svarbu į ją atkreipti dėmesį.

1.5. Vyriškumo raiška literatūroje jaunajai auditorijai

Tikslingas ir aktualus šiuo atveju yra australų vaikų literatūros rašytojos Fox retorinis klausimas: „Ar vaikų literatūra gali būti iš dalies kaltinama dėl vyrų įkalinimo emociniame kalėjime ir reikalaujama iš jų visuomenėje keliamų lūkesčių patenkinimo?“⁷⁵ 2001 metais pedagogas Jeffas Vilhelmas atliko tyrimą, kuriame domėjosi vaikinių skaitymo ypatumais. Paašškėjo, kad paaugliai mėgsta trumpas knygas arba tokias, kurios turi trumpus skyrius – taip greičiau rutuliojasi įvykiai. Taip pat berniukams patinka tekstai, kuriuose daug iliustracijų. Be to, renkasi skaityti ir humoristinius, naujas perspektyvas ar įdomius faktus perteikiančius kūrinius. Vaikinai, mėgstantys faktinę informaciją, pasisakė, kad visgi įdomiau skaityti, kai faktai įpinti į istoriją ar kontekstą⁷⁶. Britanijoje atliktas 6-mečių berniukų skaitymo tyrimas parodė, kad suaugusiųjų (tėvų, bibliotekininkų, pedagogų ir kt.) rekomenduojamos knygos vaikams remiasi tradicinėmis nuostatomis ir neplečia pažinimo lauko⁷⁷. Svarbu pridurti ir Reynolds svarstymus – paauglystė yra bene aktyviausias gyvenimo tarpsnis, kai žmogus ieško savęs ir bando save suprasti, tačiau bręstančiam jaunuoliui skirta literatūra dažnu atveju yra ribota, pastarąjį pusę amžiaus (su keliomis išimtimis) siūlantį tradicinius socialinius modelius⁷⁸. Kitas svarbus aspektas – XXI amžiaus pradžios tyrimai vis dar nedaug dėmesio skiria vyrų personažams vaikų literatūroje, nors analizuoja moteriškumą, homoseksualumą ir seksualumą⁷⁹. Aptardama lyčių vaidmenis literatūroje paaugliams Jacobs cituoja 2002 metų Nodelmano tyrimus, kuriuose jis teigia, kad vyrų modeliai literatūroje jaunesiems skaitytojams yra riboti, nes siekiama juos vaizduoti kaip maištaujančius ir agresyvius, o atsakingo vyro portretas žemina ir apriboja tikrąjį vyriškumą⁸⁰. Akivaizdu, kad literatūroje stinga emocinio vyro personažo portreto. Kita vertus, bėgant laikui atsiranda tekstų, kurie vaizduoja kitokį vaikina. Vaikina, kuris yra mylintis, jautrus ir nebūtinai agresyvus. Galbūt netgi verta pasakyti – nebūtinai hegemoninis vyras. Tai svarbu, nes vaikas ar jaunuolis, skaitydamas ir atrasdamas sau aktualias, artimas temas, problemas arba patirtis, susitapatina su protagonistu, gali vertinti savo veiksmus,

⁷⁴ Ten pat, 63, p. 29.

⁷⁵ Ten pat, 37, p. 22.

⁷⁶ Ten pat, 37, p. 20.

⁷⁷ Ten pat, 37, p. 19.

⁷⁸ Ten pat, 44, p. 108.

⁷⁹ Ten pat, 37, p. 22.

⁸⁰ Ten pat, 37, p. 22.

įsitikinimus, emocijas. Įdomu ir tai, kad, XX amžiaus pabaigos–XXI amžiaus pradžios tyrimų duomenimis, skaitydami kūrinis, diskutuojančius su lyčių modeliais, vaikai tampa tolerantiškesni lyčių vaidmenų ir su jais susijusiems aspektams⁸¹. Vis dėlto kartu buvo pastebėta, kad dažniausiai lyčių vaidmenis plečiančiuose tekstuose susitelkiama ties moterimis ir moteriškumu⁸².

Nodelmanas, tyrinėdamas vyriškumo reprezentaciją literatūroje paaugliams, išskiria kelis vyriškumo tipus ir jam būdingas savybes, idėjas, jausenas:

- 1) Patriarchalinis. Jam būdinga: natūralumas, autentiškumas, jis paveldėtas, biologiškas; nėra vyriškumo laipsnių – asmuo gali būti arba vyriškas, arba moteriškas; siekis dominuoti, rodyti galią, būti autoritetu; stiprumas, ne švelnumas; jis yra falinis – skverbiasi, įsiskverbia, o ne tas, į kurį įsiskverbia ir skverbiasi; būdingas agresyvumas; jis nekontroliuojamas, „berniukai bus berniukais“; svarbus dydis – kuo didesnis, tuo vyriškesnis; jis neatsispiria moterims; būdingas fizinis aktyvumas; gaudynės, vaikymasis; jis sadistiškas, ne mazochistiškas; geidulingas; nesiekia emocinio ryšio, seksas – ne meilė; trokštantis; viliojantis, bet ne suviliotas; poligamiškas;
- 2) Kareiviškas. Jam būdinga: konkurencingumas; būtinybė išbandyti drąsą; būtinybė nugalėti, būti geresniam už kitus; būtinybė būti matomam, pastebėtam; vyriškumas kaip dovana, suteikiama kitų vyrų; vyriškumas visad turi būti įrodytas, išbandytas; stiprybė ir tyla; buvimas kietu, neemocionalių; egocentriškumas; jis nekalba iš širdies, neverkia; giriasi, puikuoja vyriškumu; drąsa, tvirtumas; savikontrolė; išlaikyta kūno kontrolė ir disciplina; vyriška išvaizda; nepalaužiamas, nejaučiantis skausmo; valgantis mėsą;
- 3) Savarankiškas. Jam būdinga: nepriklausomybė; egocentriškumas; jis yra atsiskyrėlis, maištininkas; nepakantus tvarkai ir įstatymams, moterų etiketui, geroms manieroms, skoniui; įspraustas į rėmus, turi būti šaltas; nesidomi švara, tvarka, namų ruoša; bijosi būti įkalintas, suvaržytas; neromantiškas, nereiklus (dideli berniukai neverkia); nemotiniškas, neglobėjiškas;
- 4) Grupės, būrio. Jam būdinga: ryšio su kitais vyrais kūrimas; vyrų homosocialumas – svarbiausia yra santykis su kitu vyru; nepasitikėjimas, prieštaravimas moterims; homofobija; siekis kitiems vyrams įrodyti, kad esi vyras; svarbus priėmimas tarp vyrų – ritualai, pvz., rankų paspaudimai; siekis būti pastebėtam tarp vyrų, pvz., dėl raumeningo kūno; niekinami nevyriški vyrai; konservatyvumas, griežtumas;

⁸¹ Ten pat, 36, p. 111.

⁸² Ten pat, 36, p. 112.

atmetimas grupei nebūdingų vertybių, pvz., švelnumo, pažeidžiamumo; ne mokslukas, neprotingas; būdinga speciali apranga – marškinėliai, spalvos, stiliai, jokios rožinės spalvos, kepurės, plaukuotumas, ne išblyškęs ar lėtas, sportuojantis; nesidomi mada, išvaizda, atsisako kosmetikos; jokių persirenginėjimų;

- 5) Struktūrinis, kultūrinis. Jam būdinga: patriarchalinis; hierarchiškas; pozicinis, pvz., mes prieš juos; kolonizuojantis; jis mato, bet slepia (mato taisyklių pažeidimus, bet tyli);
- 6) Psichoanalitinis. Jam būdinga: Edipo nerimas; pasisakymas prieš polimorfizmą, homoseksualumą; tikrojo savęs baimė; autoritetas – falas kaip žymuo; tėvo baimė, tėvažudystė⁸³.

Akivaizdu, kad vyriškumas yra suvokiamas kaip kompleksiškas, tačiau, kad ir kiek savybių jis aprėptų, visada reikalaujama išlaikyti normalumą. Kituose moksliniuose darbuose, tyrinėjančiuose vaikams parašytus tekstus, atsikartoja panaši nuomonė, pridodant, kad būti vyru, reiškia nebūti moterimi. Vertėtų pridurti, kad pastaraisiais metais mergaitės vis dažniau skatinamos atrasti tikrąją save ir nebijoti tobulėti (*girl power*)⁸⁴, be to, išbandyti sritis, kurios ilgą laiką traktuotos kaip išskirtinai vyriškos. Savo ruožtu berniukai to negauna. Kaip teigia Jacobs, jie vis dar laukia galimybės suprasti save ir išbandyti daugiau, be baimės būti atmetiems ar pasmerktiems: „Berniukai nėra skatinami peržengti lyčių rėmus, nes gali būti kritikuojami ar laikomi bailiais. Nėra abejonių, kad jie, kaip ir mergaitės, pasižymi sumanumu, kūrybingumu, vaizduotės laisve. Tačiau sritys, kuriose jie tai galėtų daryti, vis dar suvokiamos kaip nevyriškos.“⁸⁵ Vyrams ne ką mažiau reikia teisės formuoti savo identitetą, nesibaiminant nuvertinimo. Nodelmanas rašo, kad vyriškumas dažnai suvokiamas kaip buvimas savimi⁸⁶. Vis dėlto tai tik jiems priskiriamas ribotas vaidmuo.

1.6. Lyčių (ne)lygybė SSRS

Šiame darbe svarbus ir istorinis kontekstas, nes tyrime bus analizuojami sovietmečio paauglių literatūros kūriniai. Beveik pusšimtį metų Lietuva buvo okupuota, sovietai atėmė žodžio laisvę, ėmėsi cenzūros. Ir, žinoma, kūrė naująjį sovietinį žmogų. Žmogų, kuris nuo mažens pirmenybę teiktų sovietinei šeimai, kolektyvui, kuris vertintų darbą, kurtų komunizmą. Kokia buvo moterų ir vyrų padėtis sovietmečiu ir kaip oficialūs valdžios pareiškimai skyrėsi nuo realybės?

⁸³ Ten pat, 66, p. 10–17.

⁸⁴ Ten pat, 37, p. 22.

⁸⁵ Ten pat, 37, p. 22.

⁸⁶ Ten pat, 66, p. 9.

Sovietų Sąjunga buvo pirmoji šalis, viešai deklaravusios moterų ir vyrų lygybę⁸⁷. Valstybėje garsiai kalbėta apie moterų emancipaciją ir šiuo požiūriu Sovietų Sąjunga pralenkė Vakarų. Siekdama moteris išlaisvinti iš patriarchalinės šeimos, valdžia integravo jas į darbo rinką. Pasak Saros Ashwin, iš privačios erdvės ir priklausomybės nuo vyrų moterys perkeltos į viešą ir sovietijos užtikrinamą „globą“⁸⁸. Moterys priklausė nebe nuo vyro – paramą suteikė darbas: „Jai nebereikės jaudintis dėl vaikų. Darbo žmonių valstybė prisiims atsakomybę.“⁸⁹ Turėdamos galimybę žengti karjeros keliu ir įsitvirtinusios darbo rinkoje, moterys, atrodo, yra išlaisvintos nuo namų ruošos. Vis dėlto SSRS feminizmas buvo politiškai ir ideologiškai suformuotas. Komunistai žadėjo pagalbą, užtikrinant darželius, prailgintas dienos grupes, valgyklas ir kitus vaikų rūpybai būtinus centrus⁹⁰, kad eidama į darbą moteris galėtų vaiką palikti valdžios globoje. Tačiau kūdikių priežiūros centrų, valgyklų, darželių trūko, todėl oficialiai deklaruota pagalba nebuvo įvykdyta praktiškai. Moterys ne tik dirbo, bet ir rūpinosi šeima, todėl joms teko dviguba našta⁹¹. Vyrų situacija buvo kitokia, nes, anot Ashwin, SSRS politika moterų atžvilgiu lėmė, kad tradicinį vyro vaidmenį perėmė valdžia: „Kadangi tradiciniai lyčių vaidmenys nebuvo kvestionuojami, vyrų dominavimas ir toliau buvo suvokiamas kaip norma [...]“⁹² Vyrai buvo skatinami realizuoti save darbo srityje, tačiau atitinkant režimo reikalavimus, t. y. tarnauti valstybei renkantis paprasto darbininko specialybę arba tampant kariu. Be to, kaip pastebi Ashwin, valdant sovietams vyrai dominavo galingiausiose ir aukščiausiose pozicijose, kurias galėjo užimti bet kuriose visuomenės srityse. Tiesa, vyrai, užsiimantys mažiau garbingomis veiklos, pavyzdžiui, kasyba/gavyba, vis tiek buvo heroizuojami, sulaukdavo finansinių kompensacijų⁹³. Panašią nuomonę išreiškia ir Attwood, teigdama, kad oficialiai įtvirtinta lygybė tarp moterų ir vyrų reiškė pastarųjų dominavimą, išlaikomas galios pozicijas, sprendžiant visuomenei svarbius klausimus⁹⁴.

Pakitęs moterų vaidmuo privačiame šeimos gyvenime padarė įtaką vyrams. Moterų emancipacija paskatino ekonominę ir socialinę laisvę nuo vyrų. Be to, sprendžiant motinystės ir vaikų rūpybos klausimus daugiau dėmesio buvo skiriama motinos ir vaiko santykiams, tėvo ir vaiko arba tėvų ir vaiko tarsi nebeliko. Tai reiškia, kad tėvo vaidmuo

⁸⁷ Ten pat, 9, p. 116.

⁸⁸ Sarah Ashwin, „Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia“, in: (ed.) Sarah Ashwin, *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, London and New York: Routledge, 2000, p. 16.

⁸⁹ Ten pat, 88, p. 16.

⁹⁰ Ten pat, 88, p. 17.

⁹¹ Lewis Siegelbaum, „The Double Burden“, *Soviet History*. [Žiūrėta 2021 m. sausio 20 d.] Prieiga per internetą: <http://soviethistory.msu.edu/1968-2/the-double-burden/>

⁹² Ten pat, 88, p. 18.

⁹³ Ten pat, 88, p. 20.

⁹⁴ Ten pat, 9, p.117.

šeimoje menko. Svarbu pridurti ir tai, kad valstybė pasitelkė moteris siekiant kontroliuoti vyrų elgesį. Remiantis Ashwin, kovojant su vyrų girtavimu moterys vaizduotos kaip kovojančios už blaivybę ir ją palaikančios⁹⁵. Svarbu ir tai, kad moterys buvo reikšmingos perteikiant naująją ideologiją ir keliant kultūros lygį SSRS. „Lytis naudojama kaip organizacinis valstybės galios principas, tačiau valstybės suvienijimas yra vyrų, o ne moterų rankose“, – apibendrina Aswhin⁹⁶. Akivaizdu, kad vyrų vaidmuo buvo dvilypis – išlaikė galią viešojoje erdvėje, tarnavo kaip lyderiai, kariai, darbininkai, kurdami ir išlaikydami komunistinę sistemą, tačiau šeimos gyvenime sutuoktinio ir tėvo funkcija kito – jis nebebuvo vienintelis, galintis aprūpinti šeimą, be to, valdžia prisiėmė tradiciniam vyriškumui būdingą aprūpintojo amplua. Dar svarbiau yra tai, kad komunistinėje santvarkoje tiek vyrai, tiek moterys dirbo dėl valstybės. SSRS nesiekė išlaisvinti moterų nuo vyrų valdžios privačiame gyvenime. Jų tikslas – išardyti moters ir patriarchalinės šeimos ryšius, kad tiek vyrai, tiek moterys dirbtų Sovietų Sąjungos labui⁹⁷. Darbas buvo bene svarbiausia socializacijos forma⁹⁸.

SSRS 7 dešimtmečio viduryje buvo nutraukta 30 metų trukusi tylą ir pradėta kalbėti apie seksualinę edukaciją, skirtumą tarp biologinės ir socialinės lyties⁹⁹. Po Antrojo pasaulinio karo kilo „demografinė krizė“, sovietai buvo pasiryžę stiprinti šeimos ir santuokos vaidmenis, grįžti prie tradicinio moteriškumo ir vyriškumo. Išsprendus šias problemas būtų pasiektas svarbus rezultatas – sumažėjęs skyrybų skaičius, kylantis gimstamumas, ekonomikoje įsivyravęs stabilumas¹⁰⁰. Vis dėlto SSRS visada vyravo įtampa demografijos ir ekonomikos srityse, kuri taip ir nebuvo išspręsta. Pasak Ashwin, moterys jautė spaudimą, nes valdžia vykdė kampanijas, skatinančias gimdyti ir auginti vaikus, tačiau kartu jos dirbo pilnu etatu. Savo ruožtu vyrai taip pat susidūrė su sunkumais – sėkmė darbe turėjo užtikrinti socialinį statusą, bet moterų emancipacija neigiamai veikė vyrų psichologinę būseną¹⁰¹. Moterims ir vyrams buvo primesti sudėtingi vaidmenys. Pasak Attwood, siekdami sukurti modernius vyrą ir moterį, sovietai norėjo sugrąžinti tradicinius lyčių vaidmenis. Mat moterų integracija į darbo rinką paskatino jose vyriškų savybių raišką, pavyzdžiui, laisvę, iniciatyvumą, pasitikėjimą savimi, taip pat pradėta baimintis, kad moterys nueis per toli ir taps vyriškos. Tai prieštarauja jų prigimčiai – švelnumui, gerumui, emocionalumui¹⁰². Dar daugiau, vieša erdvė tapo vienintele vieta, kur vyro dominavimas

⁹⁵ Ten pat, 88, p. 20.

⁹⁶ Ten pat, 88, p. 21.

⁹⁷ Ten pat, 88, p. 7.

⁹⁸ Ten pat, 88, p. 16.

⁹⁹ Ten pat, 9, p. 2.

¹⁰⁰ Ten pat, 9, p. 189–190.

¹⁰¹ Ten pat, 88, p. 24.

¹⁰² Ten pat, 9, p. 122–125.

buvo suprantamas savaime, o namuose tai priklausė jau nebe nuo biologinės lyties, veikiau nuo užimamos pozicijos, karjeros kelio. Netekę galios, vyrai pradėjo gerti, todėl neretai reprezentuoti kaip silpni, neatsakingi. Ashwin pastebi, kad „sovietmetis sukūrė stiprias ir nepriklausomas moteris, kurioms teko ir buitines darbai, bei silpnus, moteriškus vyrus, turėjusius galimybę atsipalaiduoti, gerti, atitrūkti nuo namų“¹⁰³. Apžvelgus vyrų ir moterų situaciją, kyla klausimas, kas tuomet laukė vaikų? Ko buvo tikimasi iš šeimų ir kaip augintos atžalos? Ar iš mergaičių ir berniukų reikalauta tokių pačių lyčių elgsenos modelių, kaip ir iš moterų bei vyrų?

Augindami vaikus tėvai prisiėmė vaidmenis, kurie buvo pritingami jų lytims. Remiantis Deborah A. Field, tyrinėjusia tėvų svarbą auginant vaikus Chruščiovo valdymo metais, motinoms patikėta psichologinė ir emocinė vaikų būklė, o tėvams – disciplina ir intelektualinė veikla: „Kiekviena šeima turėjo užauginti tikrą patriotą, nuoširdų darbininką, gerą kolektyvizmo gynėją [...]“¹⁰⁴. Kaip jau ir minėta, tėvo vaidmuo buvo komplikotas, nes valdžia perėmė tradicines patriarchalines funkcijas, anksčiau priklausiusias vyrui. Buvo teigiama, kad tėvas atsakingas už tai, kokia tvarka vyrauja šeimoje. Taip pat jis turėjo pagelbėti vaikams ruošiant namų darbus, mokyti naujų įgūdžių, kol moterims teko maitinti, aprengti, rūpintis [*nurture*], globoti¹⁰⁵. Attwood, analizavusi sovietmečio žurnalus, pedagogų, psichologų ir kitų to meto mokslininkų tekstus apie vaikų auklėjimą, šeimos padėtį, lytiškumą, pastebėjo, kad jau nuo vaikystės mergaitės ir berniukai buvo skatinami elgtis mergaitiškai arba berniukiškai. SSRS pedagogas Anatolijus Levšinas atkreipia dėmesį, kad berniukai labai anksti turi sužinoti, kad jie yra vyrai, todėl jų užduotis – paremti, apginti, apsaugoti motinas ir seseris. Vardindamas skirtumus tarp berniukų ir mergaičių jis pabrėžia pastarųjų kūno silpnumą ir kompleksiskumą¹⁰⁶. Sovietų Sąjungos rašytojas ir profesorius Eduardas Kostyjaškinas pateikė rekomendaciją, kaip šeimose turėtų būti auginami berniukai, pabrėždamas, kad viena svarbiausių vyrų savybių yra stiprybė:

Šeima turi berniuką auklėti griežčiau, reikalauti fizinės jėgos, ištvermės, taip pat turi reikštis drąsa, o nesėkmės turėtų būti kritikuojamos smarkiau. Nuo maždaug 14 metų arba anksčiau berniukas turi valgyti mažiau saldumynų ir košių, didesnę porciją mėsos. Lova turėtų būti kietesnė, motinos rūpestingumas normuojamas, o tėvas turėtų dažniau bausti, būti griežtesnis. Svarbu nuolat kelti fizinį krūvį, ypač darbo¹⁰⁷.

¹⁰³ Ten pat, 88, p. 30.

¹⁰⁴ Deborah A. Field, „Mothers and Fathers and the Problem of Selfishness in the Khrushchev Period“, in: (ed.) Melanie Ilič, Susan E. Reid ir Lynne Attwood, *Women in the Khrushchev Era*, United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2004, p. 97.

¹⁰⁵ Ten pat, 104, p. 101–102.

¹⁰⁶ Ten pat, 9, p. 136.

¹⁰⁷ Ten pat, 9, p. 137.

Kalbėdamas apie mergaičių auklėjimą, Kostyjaškinas sako, kad joms reikia šilumos ir dėmesio, tačiau bet kokių atveju užtenka antrinio vaidmens ir gali pasitenkinti bet kokių priskiriamu darbu¹⁰⁸. Svarstydami lyčių skirtumus panašiai atsiliepią ir kiti autoriai, pavyzdžiui, lytinį švietimą SSRS analizuojantys Antonina Chripkova ir Dmitrijus Koliesovas, pateikia aibę skirtumų tarp mergaičių ir berniukų. Anot jų, mergaitės labiau rūpinasi santykiais, gerove, namais, apranga, be to, jos geriau suvokia erdvę ir atpažįsta spalvas, yra impulsyvesnės, darbštesnės, jautresnės, emocionalesnės. Savo ruožtu berniukai judresni, neramūs, drąsesni, dažniau mokykloje kelia ranką, turi daugiau pomėgių. Jų kalba turtingesnė, joje daugiau veiksmažodžių ir sušukimų. Berniukai dažniau teikia savo idėjas, domisi sportu¹⁰⁹. Dar įdomiau nei norminiai modeliai, pritaikomi berniukams ir mergaitėms, yra tai, kad šie autoriai nepaaiškina, kodėl vaikams priskiria tokias savybes. Attwood priduria, kad Vakarų teoretikai šiuos bruožus apibūdina kaip vyraujančius mitus¹¹⁰. Pastebima, kad nemaža dalis SSRS mokslininkų pirmiausia akcentavo biologinius vyrų ir moterų skirtumus, neatkreipdami dėmesio į aplinkos įtaką. Kita vertus, Sovietų Sąjungoje esti teoretikų, kurie kalba apie atgyvenusį požiūrį į moteris bei vyrus, tačiau tokių pasisakymų – reta.

Vaikų literatūrą tyrinėjančios Catrionos Kelly teigimu, vaikai buvo viena svarbiausių amžiaus grupių, į kurią sovietai nukreipė propagandą. SSRS ideologija tikino, kad žmonės gyvena laimingai, kad yra aprūpinti ir jiems nieko nestinga, be to, jokia kita valstybė nepasirūpina vaikais taip, kaip tai daro Sovietų Sąjunga. Laimingos vaikystės aspektas buvo esminis – vaikams rašyta apie laimę, džiugesį, vaikystės dienų grožį ir gėrį, pabrėžiant nuostabiąją Sovietų Sąjungą: „Tiek vaikams parašytuose, tiek suaugusiems skirtuose tekstuose vaikai buvo pagrindinė grupė, užtikrinusi laimę Sovietų Sąjungoje, laimę, kurią jiems teikia Partija ir tautos Lyderiai.“¹¹¹ Be kita ko, deramai tėvams auklėti vaikus SSRS padėjo pedagogai, jaunimo organizacijos ir kiti specialistai. Kaip pastebi Field, Komjaunimo organizacijos, partija ir kitos grupės laikėsi privalomų elgesio normų, kurios buvo suprastos kaip būtinos tikram komunistui, todėl turėjo teisę sugėdinti arba pasmerkti šeimas, nesugebėjusias gyventi pagal numatytus standartus¹¹². Chruščiovo valdymo metais valdžia nerimavo dėl galimos jaunimo apatijos valdžios taisyklėms, dėl savanaudiškumo ir atsisakymo dirbti tėvynės labui¹¹³. Tai, žinoma, siejo su blogu tėvų auklėjimu, be to, suvokė

¹⁰⁸ Ten pat, 9, p. 137.

¹⁰⁹ Ten pat, 9, p. 146–147.

¹¹⁰ Ten pat, 9, p. 147.

¹¹¹ Catriona Kelly, „A Joyful Soviet Childhood: Licensed Happiness for Little Ones“, in: (ed.) Marina Balina, Evgeny Dobrenko, *Petrified Utopia. Happiness Soviet Style*, United Kingdom and USA: Anthem Press, 2009, p. 6–7.

¹¹² Ten pat, 104, p. 97.

¹¹³ Ten pat, 104, p. 98.

kaip didžiulę grėsmę komunizmui. Partija siekė, kad tėvas ir motina užaugintų nesavanaudžius, drausmingus ir idealius komunistus.

Ne ką mažiau svarbi šiuo atveju ir literatūra, kuri atspindėjo socialistinio realizmo idealus, taip pat siekė reprezentuoti naująjį sovietinį žmogų kaip tikrąjį herojų¹¹⁴. Aptardami Vakaruose kurtą literatūrą kalbėjome apie norą edukuoti jaunuosius skaitytojus, herojiškumo aspektą. Šie dalykai pasirodo ir sovietmečio literatūroje, tačiau dar vienas atsirandantis aspektas – socialistinio realizmo utopija, kuri kalba apie laimingą rytojų, drauge ir laimingą vaikystę, o laimę SSRS kuria darbas. Sovietmečiu jaunuoliai negalėjo būti tingūs ar išlepinti, todėl nuo jaunų dienų buvo ugdoma meilė darbui. Vaikai turėjo padėti tėvams ir nesibaiminti net sunkiausių ar labiausiai varginančių užduočių. Prasidėjus Atšilimui rašytojai galėjo kurti temomis, kuriomis valdant Stalinui rašyti negalėjo, tačiau tai nereiškia, kad cenzūros nebebuvo. Brigita Dimavičienė, disertacijoje apie lietuvių verstinę literatūrą, rašo, jog „Atlydzio laikotarpio literatūra tapo realistiškesnė, mažėjo utopijos, [...] sovietų rašytojai manė, kad reikia sakyti tiesą visuomenei“¹¹⁵. Ji taip pat pastebi, kad tuo metu SSRS vaikų literatūroje radosi ir daug naujų žanrų: problemų, nuotykių proza, apysakos mergaitėms, mokslinė fantastika, be to, intensyviau pradėta rašyti paaugliams¹¹⁶. Kaip ir Vakaruose, taip ir SSRS vaikų literatūra buvo segreguota, nes nuotykių kūriniai rašyti vyriškai auditorijai, o buitinis realizmas – moteriškai. Vaikiniai skatinti nerti į nuotyki, išmokti atsakomybės, disciplinos, ugdyti vyriškumą dirbant, siekiant tam tikros specialybės. Vyriškos lyties jaunuoliams buvo svarbu atsižvelgti į jau subrendusių vyrų pavyzdžius ir berniukiškumą transformuoti į vyriškumą, t. y. tapti tikru vyru, kurį priima kiti vyrai. Savo ruožtu mergaitės tekstuose vaizduotos kaip padedančios mamos, gerai besimokančios, besilaikančios taisyklių ir drausmės, emociškai prierašios. Žinoma, literatūra yra dinamiška, todėl pasitaiko išimčių, kuriami įvairiapusiai vaikinų ir mergaičių portretai, laužantys standartus, tačiau tokių kūrinių nėra daug, ypač sovietmečiu. Tiriamojoje šio darbo dalyje bus siekiama išsiaiškinti, kokia buvo sovietmečio vaikų literatūra vyriškumo aspektu. Matome, kad auklėjamoji, šviečiamoji funkcijos sovietmečio literatūroje išlieka svarbios, tačiau, skirtingai nuo Vakarų tekstų jaunajai auditorijai, SSRS parašytuose kūrinuose neretu atveju dėmesys skiriamas darbo žmonėms, kuriantiems šviesesnį rytojų.

Apibendrinant galima teigti, kad sovietmečiu lyties formavimasis buvo modeliuojamas valdžios, tad socializacijos procesas dėl ideologinių sąlygų tapo specifinis.

¹¹⁴ Brigita Dimavičienė, *Istorinių veiksmių nulemta lietuviška ir verstinė jaunimo literatūra šiuolaikinėje Lietuvos literatūros sistemoje: analizė pagal Itamar Even-Zohar sistemų teoriją*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, *daktaro disertacija*, 2016, p. 31.

¹¹⁵ Ten pat, 114, p. 34.

¹¹⁶ Ten pat, 114, p. 34.

Komunistai, siekdami kurti darbininkų visuomenę, atsidavusią SSRS, komplikavo vyrų ir moterų santykius bei padėtį. Ilgainiui moterims teko dviguba našta, patriarchalinį tėvo statusą perėmė valstybė, todėl vyrai dominavo viešojoje erdvėje, tačiau namuose jų vaidmuo menko. Bičiuliaudamiesi su draugais, vyrai vis daugiau gėrė, todėl alkoholizmas SSRS – gana didelė problema tarp vyrų. Anksčiau minėtas hegemoninio, norminio vyro ir vyriškumo tipas sovietmečiu buvo kitoks – svarbiausias liko darbininko, gynėjo, kareivio modelis. Tereškinas, rašydamas apie darbininkų klasę Lietuvoje, teigia:

Oficialios valstybinės komunistinės doktrinos vertino kolektyvines pastangas ir fizinę jėgą kaip vyriškumo pamatą, todėl visa, kas padėjo išlaikyti šį stiprų ir herojišką vyriškumą, buvo aukštinama. Ištikimybė šiam vyriškumo tipui vyrams teikė patriarchalinių dividendų, o moterys išliko subordinuotos ir palenktos vyriškam autoritetui. Jos ne tik dalyvavo darbo rinkoje, bet ir nešė didžiausią namų ruošos darbų krūvį¹¹⁷.

Matyti, kad tai, kaip sovietmečiu suprastas vyriškumas, susiliečia su vakarietiškuoju, tačiau vyksta transformacijos. Kitas svarbus aspektas – šeima SSRS tampa vienetu, kurioje ugdomi lojalūs piliečiai. Vaikai reprezentuoti kaip socialistinio realizmo kūrėjai, ateities pagrindas, todėl valdžia akcentuoja būtinybę privačioje erdvėje disciplinuoti, bausti ir kitais būdais ugdyti komunizmo puoselėtojus. Šios temos varijuoja ir kūriniuose, nors, pasak šeimą sovietmečio literatūroje vaikams tyrinėjančios Loretos Jakonytės, kūrėjai jautė partijos spaudimą, tačiau valdžia suvokė ne tik auklėjimo, bet ir pramogos svarbą, „randant tinkamą, net nuo socrealizmo nutolstančią literatūros raišką“¹¹⁸. Atlydžio laikotarpio laisvėjimas praturtina vaikų literatūros temų lauką. Sovietmečiu berniukų ir mergaičių portretai kuriami skirtingi, dažniau paisant nuostatų, koks turi būti tikras vyras ir tikra moteris.

¹¹⁷ Artūras Tereškinas, *Vyrų pasaulis. Vyrų ir žaizdos vyriškumas Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 54.

¹¹⁸ Ten pat, 8, p. 23.

2. VYRIŠKUMO MODELIAI SOVIETMEČIO LIETUVIŲ PAAUGLIŲ PROZOJE

Toliau šiame darbe bus atliekama 7–8 dešimtmečio lietuvių paauglių grožinės literatūros analizė. Vis dėlto pirmiausia svarbu aptarti tyrimo imtį, kurią sudaro šeši kūriniai: Vytauto Bubnio *Arberonas* (1969), Vlado Dautarto *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* (1970) ir *Žydrieji jungos* (1972), Algimanto Zurbos *Šimtadienis* (1975), Edvardo Uldukio *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis* (1976) bei Aneliaus Markevičiaus *Lobių kalnas* (1977).

Galima būtų teigti, kad pirminis orientyras, pradėjus tirti šį laikotarpį, yra Kęstučio Urbos *Auginančioji literatūra* (2015) ir Loretos Jakonytės *Šeimos vaizdinys sovietmečio lietuvių literatūroje vaikams* (2015). Urbos monografijoje aptariama XX amžiaus vaikų literatūra, dėmesys skiriamas ir XX amžiaus antrosios pusės apysakoms paaugliams. Jas literatūrologas skirsto į epinį bei lyrinį modelius ir pagal tai aptaria lietuvių rašytojų kūrinius, trumpai papasakoja siužetus, kai kurioms knygoms skirdamas ir daugiau dėmesio. Urba atlieka literatūros istorijos tyrimą, išsamiai pristato žanrus, autorius ir konkrečius tekstus. Savo ruožtu Jakonytė analizuoja šeimos vaizdinį sovietmečio lietuvių literatūroje. Autorė sovietmetį tyrinėja chronologiškai, pristato kiekvienu laikotarpiu pasirodžiusius kūrinius ir tai, kaip juose suvokiama šeima. Jakonytė pastebi, kad, priklausomai nuo valdžios, skyrėsi ir šeimos reprezentacija literatūroje, tiesa, su tam tikromis išimtimis. Abu mokslo darbai išsamiai kalba apie vaikų ir paauglių literatūrą, pateikia daug pavyzdžių. Kai buvo nuspręsta analizuoti sovietinio laikotarpio tekstus, remiantis Urbos ir Jakonytės veikalais, atrinktos 7–9 dešimtmečio lietuvių autorių parašytos knygos, atsižvelgta ir į tai, kad 7–8 dešimtmečiais SSRS suaktyvėjo lyties klausimų gvildenimas. Be jau minėtų šešių, skaityti tokie kūriniai kaip Bubnio *Ramūnas* (1964), Aldonos Baltrūnienės *Kosmonautai* (1964), Vytauto Račicko *Zuika Padūkėlis* (1985), Zurbos *Paglostyk vėją* (1986), Kazio Sajos *Būrimas obuolio sėklom* (1985) ir *Gvidono apsiaustas* (1988). Tyrimui pasirinkti tie tekstai, kuriuose reiškiasi vyriškumas, berniukiškumas, kuriuose vyriškumo, berniukiškumo formavimas atsiveria kaip problema, sutinkami merginų ir vaikinų santykiai. Šiuose kūrinuose dėmesys skiriamas šeimai, jos ryšiams, aptariami tėvo ir motinos vaidmenys, be to, keliami reikšmingi klausimai apie suaugusiuosius kaip orientyrus jaunuoliams. Svarbu, kad skaitant kūrinius išryškėjo skirtingi žanriniai aspektai. Tyrimo medžiagai atrinkti kūriniai buvo suskirstyti į nuotykinę ir problemų prozą – dvi svarbiausias tuo metu žanrines grupes. Be to, šios dvi grupės gana gerai reprezentuoja tuometinį paauglių prozos lauką. Prisiminkime nuotykių ir problemų literatūrai būdingus bruožus. Tokiu atveju paaiškės, kodėl tekstai buvo suskirstyti ir kokią grupę jie atitinka.

Pasak Urbos, būtent Atlydžio pabaigoje–Stagnacijos pradžioje lietuvių literatūroje vaikams susiformavo nuotykinė ir problemų proza. Pirmajai būdingi išorinio pasaulio

vaizdai, siužeto dinamika, intriga. Kūriniuose iškyla išskirtinės, neįprastos situacijos ir asmenybės¹¹⁹, egzotiška aplinka, dramatiškas konfliktas¹²⁰. Anot Urbos, nuotykių prozos „siužetas grindžiamas pavojais, rizika, siejamas su lobių, brangenybių ieškojimu“¹²¹. Savo ruožtu problemų proza iškelia nereikalingo, vienišo ir emociškai apleisto vaiko, paauglio, nedarnios šeimos temas. Skiriasi pasakotojo pozicija – nuotykinėje prozoje sutinkame kalbančius suaugusiuosius, o problemų literatūroje skleidžiasi paauglio portretas, tačiau jaučiamas pasakotojas. Problemų prozoje jaunuolis reaguoja į supančią aplinką¹²², kuri reprezentuojama pagal jo suvokimą¹²³. Personažus kamuoja problemos – socialinė atskirtis, priklausomybė, tėvų skyrybos, gyvenimas globos institucijos ir kita¹²⁴. Remiantis šioms žanrinėms grupėms būdingais bruožais, suskirstyta magistro darbo tyrimo medžiaga. Nuotykių prozai priklauso *Žydrieji jungos*, *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis*, *Lobių kalnas*, problemų – *Arberonas* ir *Šimtadienis*. Abu modeliai susipina kūrinyje *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis*. Dabar chronologine tvarka bus pateikiami trumpi tyrimui pasirinktų tekstų reziumė. Kadangi perskaityti ir analizuojami šeši kūriniai, siekiant ryškinti tam tikras paauglių literatūros tendencijas, todėl svarbu susipažinti su personažais, siužetu, temomis ir mintimis, kurios iškeliamos.

Bubnio *Arberone* skaitytojas susiduria su Arūno pokyčiais – buvęs šaunus ir pavyzdingas pionierius skaudžiai išgyvena tėvų skyrybas. Maištauti Arūnas pradeda ir tada, kai į mokyklos direktorės rankas patenka bendraklasių kuriamas laikraštis „Arberonas“ apie kasdienybę mokykloje. Kontrolę ir discipliną siekianti išlaikyti direktorė „Arberoną“ traktuoja kaip kovą prieš komunizmą. Susidurdamas su problemomis mokykloje, protagonistas nebegali kalbėtis su girtaujančiu ir viešai apie savo kaip tarybinio partizano patirtį meluojančiu tėvu, kuris vaikino akyse praranda autoritetą. Arūnas pyksta ant motinos, nors bando, bet negali atleisti. Didelę įtaką jam daro iš mokyklos išmestas Benas. Arūnas mažiau laiko leidžia namuose, tolsta nuo šeimos, pradeda svaigintis, įsivelia į muštynes, nebelanko pamokų. Tekste atveriamas paauglio pasaulis. Pasaulis, kuriame jis susiduria su rimtais išbandymais ir keičiasi.

Dautarto kūrinyje *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* paauglys Tadas su motina atsikrausto į naują butą, tačiau mama visad užsiėmusi, todėl vaikinui stinga draugijos. Gavęs paslaptinę kvietimą susitikti, berniukas jį priima, tačiau turi įrodyti ištikimybę. Jaunuolis siekia apie tai

¹¹⁹ Kęstutis Urba, *Pasakymai apie vaikų literatūrą*, Vilnius: Tarptautinės vaikų ir jaunimo literatūros asociacijos Lietuvoje skyrius, 2004, p. 22.

¹²⁰ Ten pat, 15, p. 203.

¹²¹ Ten pat, 15, p. 203.

¹²² Ten pat, 119, p. 215.

¹²³ Ten pat, 119, p. 217.

¹²⁴ Ten pat, 10.

pasikalbėti su motina, nes nieko daugiau neturi, tačiau sučiumpa ją meluojant. Tadas, Rimas ir Andrius pasitiki apgaviku Pipišu, kuris berniukams skiria įvairias užduotis, tačiau sugeba jas įvilkti į patrauklų drabužį – taip nusikalstami veiksmai paverčiami nuotykiu. Rimas yra išlepintas, pasimetęs, neturi tvirtų nuostatų, todėl ieško naujo vaidmens. Andrius gyvena su geriančiais tėvu ir pamote, kuri jį nuolat skriaudžia, atima uždirbtus pinigus. Tadas neturi tėvo, motina meluoja, todėl jaučia šeimos stygių. Knygoje atskleidžiamos trijų vaikų šeimos problemos, kurios ryškėja per nuotykius.

Dautarto *Žydruosiose junguose* Šarūnas, Mindaugas, Aistė ir Algis, sudominti kapitono Boco pasakojimo apie Napoleono lobį ežere, nusprendžia konstruoti plaustą. Šarūnas ir Mindaugas, mąstę apie pabėgimą iš namų, atideda kelionę. Tarp keturių jaunuolių tvyro įtampa, nes Algiui svarbūs pinigai, o likusiems, atvirkščiai, rūpi pats nuotykis. Kūrinyje reikšmingas ir šeimos vaidmuo. Šarūnas spaudžiamas dirbti, tėvas nuolat duoda užduočių, o motina, besirūpinti namų ruoša, palaiko vaiko norą pailsėti. Mindaugo šeima griežta, tėvai vaikiną peikia, baudžia. Kitokia yra Aistės šeima, kuri gyvena pasiturimai, rūpinasi dukra, negaili gero žodžio, skatina linksmai leisti laiką. Algio tėvų beveik nematyti, jie dirba ir tvarko namų ūkį. Kūrinys leidžia pažvelgti į skirtingus šeimų santykius, taip pat į skirtingus jaunuolių charakterių tipus.

Zurbos *Šimtadienyje* pasakojama apie paauglių gyvenimą šeimą bandančiame atstoti internate. Pirmoje dalyje vienuoliktokai Gintas, Justas ir Linas organizuoja savo klasei šventę – šimtadienį. Idėja – ant nuoga kūną primenančių kostiumų krinta įvairiaspalvės šviesos šokio metu – gąsdina auklėtoją Neimantiene, o laikinai direktorių pavaduojantis Straizys vadina tai pornografija, bando užkirsti kelią realizacijai. Kulminacija – absolventų „šventė“ ankštoje katilinėje, į kurią atvyksta pasiligojęs direktorius Kairys. Antroje dalyje jaunuoliai priversti suaugti – miršta gerbtas ir mylėtas internato direktorius, su kuriuo, atrodo, – ir viltis būtų išklausytam, suprastam. Knygoje suaugusieji ir paaugliai mąsto ne tik apie šimtadienį, bet ir apie užgesusias Virgos akis, tėvų išdavystę, melą, ryšio su svetimu kūrimą. Bandymas išsivaduoti iš šeimos sukeltų traumų, surasti autoritetų, suprasti, kad esi kažkam reikalingas – teksto esmė.

Uldukio *Aštuntajame „Divonio“ jūreivyje* Vincė nori tapti jūreiviu (to šeimos vyrai imasi iš kartos į kartą). Apie savo siekį jis papasakoja bendraklasiui Visažiniui, bet jis pasityčioja. Norėdamas įrodyti, kad Visažinis klysta, Vincė įsliūkina į dėdės Vytauto laivą „Divonis“. Vyras, nepatenkintas įsibrovimu, įtaiso Vincę virtuvėje, kurioje dirba virėjas Marijonas, skusti bulvių. Vincė nemėgsta šio darbo, vadina jį moterišku. Laivo virėjas, nors sulaukia iš Vincės kritikos dėl tokių pareigų, pasakoja, kuo skirtingi darbai laive svarbūs. Išgyvenęs didžiulį štormą, padėjęs įgulos nariui audros metu ir prisidėjęs gelbstint kitos

šalies laivą, Vincė keičiasi. Pradedama vertinti Marijono darbą, o grįžęs iš jūros svarsto tapti laivo virėju. Kūrinyje vaizduojama protagonisto branda, požiūrio kaita – į nuotyki leidžiasi vaikinai išmoksta vertinti darbą.

Markevičiaus *Lobių kalnas* – istorija apie Romo, Jono, Zigmo ir Kosto išvyką prie Baltųjų ežerų. Jų keliai susiduria su archeologu, kasinėjančiu kalną, merginomis bei antagonistais, provokuojančiais muštynes. Verta pridurti, kad apysakoje jaunuoliai sprendžia prarasto lobio mįslę, užsiima kalno kasyba. Kitas svarbus istorijos aspektas – siekis pranešti atsakingoms institucijoms, kad prie ežero pasirodo brakonieriai, norėję tinklais ir elektra ežere gaudyti žuvis. Skaitant pasakojimą ir susiduriant su vis kitokia, nauja situacija, aiškėja ir skirtingi vaikinų charakterio bruožai, nes Kostas yra mokslinčius, Romas žino viską apie transporto priemones, Jonas – puikus kulinaras, o Zigmas – muzikantas. Tekste dėmesys skiriamas jaunystei, juokui, dainoms ir šokiams prie laužų, naujoms pažintims, greta jų pasirodo ir jaudulys, nerimas, sudėtingos situacijos.

Kitose šio darbo dalyse bus atliekama tyrimo medžiagos analizė, kuri leis atidžiau pažvelgti į vėlyvojo sovietmečio literatūrą, taip pat išskirti kūriniuose teikiamus vyriškumo modelius, variantus ir jų elgsenas. Nuotykių ir problemų prozoje skiriasi vyriškumo raiška ir samprata, taip pat nevienodas ir šeimos bei kitų suaugusiųjų daromas poveikis jaunuoliams. Nuotykių literatūroje svarbus siužetas, čia gausu dinamikos, be to, pagrindinė auditorija ir personažai – berniukai. Problemų prozoje atsiranda krizinės situacijos, keliamos asmeninės bręstančio žmogaus problemos, be to, šioje žanrinėje grupėje vyriškumas tampa problema (vaikinai vartoja alkoholį, rūko, jiems svarbūs seksualiniai santykiai). Kaip matome, kadangi nuotykių ir problemų prozai būdingi skirtingi bruožai, abi grupės aptarsime atskirai. Pradėkime analizę nuo nuotykių literatūros ir to, kas sovietmečiu jai buvo būdinga, koks vyriškumas ir berniukiškumas kaip vyriškumo raiškos modelis, buvo siūlomas.

2.1. Nuotykių proza: pavyzdinis paauglys, šeima ir autoritetai

2.1.1. Pavyzdingo jaunuolio kūrimas

Pirmiausia šiame darbe bus atliekama jaunuolių personažų analizė, atkreipiant dėmesį į tai, kokie modeliai buvo teikiami nuotykių prozoje, kokios savybės būdingos berniukams ir mergaitėms. Nuotykių prado pasakojimuose dominuoja vyriškos lyties personažai, nes intriga, netikėtos situacijos, veiksmai traktuojami kaip berniukams būdingi ir įdomūs dalykai. Berniukiškumo, vyriškumo raiška yra kompleksiškas reiškinys literatūroje, kuris priklauso nuo personažų sąsajų, aplinkos ir kitų veiksnių. Todėl nuotykių prozos analizė bus skaidoma aspektais. Kiti nuotykių literatūros tyrimo skyriai susitelks į tėvo bei motinos vaidmenis ir suaugusiųjų charakterių raišką.

Irina Arzamastseva, tyrinėjanti rusų literatūrą, teigia, kad jau XX amžiaus pirmojoje pusėje komunistai ėmėsi vaikų literatūros pertvarkos. Socializmui tapus naujuoju socialiniu modeliu, buvo atsigręžta į jauną žmogų¹²⁵. Siekiant sukurti naują visuomenę, vaikas tapo pradžios tašku – juk kur kas paprasčiau ideologiją skiepyti nuo mažumės ir (už)auginti naująjį sovietinį žmogų, nei „perrašyti“ suaugusiųjų supratimą. Sovietmečiu ideologija literatūrai suteikė didelį vaidmenį – ji turėjo meninėmis, patraukliomis priemonėmis perteikti masėms ideologinę informaciją. Rašytojai tapo „sielų inžinieriais“, kurių vaidmuo kuriant Sovietų Sąjungą buvo ypač reikšmingas. 1932 metų spalį Stalinas teigė, kad karinės amunicijos gamyba nublanksta prieš žmogaus sielos „gamybą“¹²⁶, todėl rašytojai tapo ideologijos įrankiu. Sielų inžinerija prasideda nuo mažens, tad sovietinė vaikystė ypač stipriai buvo ideologizuojama literatūroje. Mokykla buvo bene pagrindinė sovietinės indoktrinacijos priemonė, kurioje vykdyta socialinė inžinerija. Tačiau greta jos ne ką mažiau svarbi vaikystės ideologizavimo priemonė buvo jaunimo organizacijos (pionieriai, komjaunuoliai, spaliukai). Šios trys organizacijos buvo atsakingos už doktrinai atsidavusių, ją gerbiančių ir puoselėjančių jaunuolių ugdymą, už naująjį sovietinį žmogų. Tikrovėje veikę spaliukai, pionieriai ir komjaunuoliai, būdamos komunizmo indoktrinacijos įrankiu, persikėlė ir į literatūrą. Urba pastebi, kad 1945–1955 metais „jaunieji herojai yra abstraktūs pionieriai, būsiami Komunistų partijos nariai [...]“¹²⁷, tačiau ir 7–8 dešimtmečio literatūra nenutolsta nuo pavyzdinio jaunuolio kūrimo. Jaunimo organizacijų vaidmuo svarbus, nes analizuotoje sovietmečio literatūroje siekiama formuoti pavyzdinį jaunuolį ir pavyzdinį pionierių, komjaunuolį ar spaliuką.

Sovietmečio nuotykių literatūroje siekiama formuoti pavyzdinį jaunuolį ir pavyzdinį pionierių. Toks personažas yra atsidavęs valstybei, ryžtingas, sumanus ir draugiškas. Šis jaunuolio modelis sutinkamas visuose keturiuose nuotykių literatūros kūriniuose ir pasakotojo rodomas kaip siektinas. Tačiau greta pavyzdingų personažų atsiranda ir ne tokie pavyzdingi, siekiant modeliuoti tinkamą poziciją. Pavyzdžiui, *Žydruosiuose junguose* tarp plaustą norinčių pasistatyti jaunuolių kyla ginčas:

Viskas jau buvo lyg ir aišku. Tik nežinia, kodėl tylėjo Algis. Kai draugų akys nukrypo į jį, berniukas pasakė:

- Aš galiu duoti ir penkis [*rublius* – V. J.], bet turiu žinoti, kokia dalis klius man.
- Ko dalis? – suraukė kaktą Šarūnas.
- Lobio... Argi neaišku?

¹²⁵ Irina Arzamastseva, „Children’s Literature in the First Decades of the Soviet Era“, *IBBY Congress*, Russia, 2020. [Žiūrėta 2021 m. sausio 10 d.] Prieiga per internetą: <https://ibbycongress2020.org/en/electives/history-and-critical-practice-of-children-s-literature/205-children-s-literature-in-the-first-decades-of-the-soviet-era>

¹²⁶ Art Hag, „Engineers of the Soul“, *Arthag.com*, 2010. [Žiūrėta 2021 m. balandžio 9 d.] Prieiga per internetą: <https://arthag.typepad.com/arthag/2010/11/engineers-of-the-soul-postmasters.html>

¹²⁷ Ten pat, 119, p. 22.

Aistė net aiktelėjo, išgirdusi tokius Algio žodžius. Ir, neslėpdama paniekos, atsuko jam nugarą.

- Būbnų Karaliau, tu sveiko proto ar trylika baslių prarijęs? Argi nežinai, kad auksą reikia valdžiai atiduoti? Pats smagumas lobį surasti, o visa kita... Et! – mostelėjo ranka Mindaugas¹²⁸.

Lobio ieškojimas, klasikinis nuotykių literatūros elementas, kylantis iš žmogaus egoistinio noro praturtėti, Sovietų Sąjungoje pakeičiamas iš esmės, o turto atidavimas valstybei rodo menkesnę priklausomybę šeimai. Lobio priskyrimas valdžiai yra savotiškas jaunuolių atskyrimas nuo šeimos, nes sovietmečio literatūroje visų pirma ugdomas pavyzdinis pilietis, valstybės, o ne šeimos narys. Verta pridurti, kad SSRS šeimos ribos buvo išplėtos – pirmenybė teikta ne giminystės ryšiams, o „didžiai sovietinei šeimai“ (ŽJ, 34). Būtent dėl to trys jaunuoliai net negalvoja turto pasilikti sau ir nori elgtis pavyzdingai. Tarp veikėjų vyksta konfliktas, kurio metu pasakotojas parodo tinkamą elgesio modelį – lojalus valstybei piliečio formavimą. Lobio paieškų metu tvyrojusi įtampa dėl netinkamų Algio replikų ir nuolatinio galvojimo apie turtus, baigiasi nutrūkstančiais santykiais. Supykęs, kad lobio ežere net nebuvo, Algis išeina:

- Viso gero! Daugiau plaustas manęs nematys.
- Pagalvok, ką šneki! – šūktelėjo Šarūnas. – Juk Bocas pažadėjo parūpinti akvalangą. Juk reikia surasti lėktuvą...
- Spjaut... Mulkinot beveik visą vasarą su tuo lobiu... O jo, pasirodo, nė kvapo... Išeinu.
- Reikia vieną kartą tą Būbnų Karalių pamokyti [...]

Gal Mindaugas ir būtų vožęs Algiui per sprandą, tačiau nespėjo. [...] (ŽJ, 146–147)

Akivaizdu, kad šalia pavyzdingų jaunuolių/pionierių Šarūno, Mindaugo ir Aistės, įvedamas ne toks pavyzdingas personažas Algis, todėl per kelis kartus kylančią įtampą (Algis apie lobį ir turtų pasidalijimą užsimena kelis kartus) modeliuojama tinkama pozicija, kurios turėtų laikytis. Svarbu ir tai, kad šie aspektai susiję su berniukiškumo, vyriškumo klausimais bei lyčių santykiais. Tai reiškia, kad jaunuolių tarpusavio santykiai, bendravimas leidžia kalbėti apie vyriškumą. Algis tekste įtvirtina tokias savybes kaip gobšumas, nagingumas, jis kaupia įvairius menkniekius, lošia iš daiktų ir pinigų, trokšta praturtėti, nes, anot jo, „kapeikėlė viską gali“, o „be jos žmogus – niekas“ (ŽJ, 39). Tekste rodoma, kad pavyzdingam vaikinui tokie bruožai, kokiais pasižymi Algis, nėra būdingi. Garbingą vyriškumą įtvirtina Šarūnas, būdamas ryžtingas, pasitikintis savimi, narsus ir sumanumas. Jis „Žydrųjų jungų“ vadas, plausto kapitonas, todėl sprendžia nesusipratimus ar konfliktus, kiti jaunuoliai jam patiki priimti svarbiausius sprendimus: kur atliks lobio paieškas, kaip pavadins plaustą, kokios įrangos reikia, kada vyks lobio paieškos ir kt. Mindaugas yra tikrų tikriausias nuotykių ieškotojas, dar kūrinio pradžioje pasakotojo apibūdinamas kaip „vikrus ir drąsus“ (ŽJ, 6),

¹²⁸ Vladas Dautartas, *Žydrieji jungos*, Vilnius: Vaga, 1972, p. 33–34. Toliau tekste bus teikiama santrumpa „ŽJ“ ir puslapis.

atiduodantis visas savo jėgas paieškoms, todėl yra ištvermingas. Kartu jis impulsyvus, ne kartą norėjo „tvoti“, „vožti per sprandą“ ar „pamokyti“ Algį. Kaip įprasta nuotykių literatūrai, pirmiausia ji yra berniukiška, todėl mergaičių įtraukimas į šio žanro kūrinis – minimalus. Net ir tada, kai jos pasirodo nutrūktgalviškame vaikinių pasaulyje, dažnu atveju yra globėjiškos, siekiančios taikos, malonios, emocionalios. Be to, mergaičių ir berniukų kontrastas leidžia išryškinti tai, kas yra berniukiška. Aistei, vienai iš „Žydrųjų jungų“, kūrinyje tenka moteriškas vaidmuo: ji yra plausto kokas, todėl „visiems ruošė valgi“ (ŽJ, 135), taip pat „išpureno susigulėjusias vikšvas, kad patogiau būtų miegoti“ (ŽJ, 99). Mergaitė stengiasi raminti vaikinių konfliktus, ypač daug dėmesio skiria Šarūnui – jiedu vienas kitam jaučia simpatiją. Aistė yra ne tik pavyzdinės pionierės, bet ir pavyzdingo vaiko tipas.

Pavyzdingo pionieriaus bei berniuko modelis kuriamas ir *Aštuntajame „Divonio“ jūreivyje*. Be jau minėtų pavyzdinio vaiko savybių, kūrinyje svarbu ir tai, kad Vincė, nors ir nesimoko aukščiausiais pažymiais, bet daug sportuoja, lanko treniruotes ir siekia tapti žveju-jūreiviu. Aiškėja, kad berniukui pirmiausia svarbu fizinė jėga, ištvermė, o išsilavinimas ir geri pažymiai – antriniai dalykai, kurie neapibrėžia vyriškumo. Šiame tekste taip pat atsiranda personažas, kuris vaizduojamas kaip priešprieša pavyzdingam jaunuoliui – Visažinis, kuris pasišaipto iš Vincės ir netiki, kad šis gali tapti jūreiviu. Toks berniukiškumo modeliavimas, kai du personažai sudaro priešstatą, būdingas nuotykių prozai. Pavyzdžiui, Marko Twaino sukurtas veikėjas Sidas yra paklusnus, gerai besimokantis, tačiau kūrinyje jis nemoralus ir negeras, o išdykėlis Tomas galiausiai tampa miestelio herojumi. Tai rodo, kad berniukiškumas/vyriškumas yra vertinamas jį heroizuojant, tikintis ne aukštų pažymių, o tvirtybės, drąsos, narsumo, netgi jėgos, taisyklių nepaisymo, empatijos stygiaus. Savo ruožtu čia susiduria kiti du vaikinai – Vincė ir Visažinis – pirmasis pasakotojo apibūdinamas kaip „kylanti sporto žvaigždė ir nepaskutinis VII C klasės auklėtinis“, nors ir „ne mokslo pirmūnas“, antrasis – „kebliausias dešimtokų uždavinius kaip riešutus kremta“¹²⁹. Vis dėlto laive Vincė išbūna – priešingai nei manė Visažinis – ir pasikeičia – neatsakingas, į ginčą vėlėsis vaikinai nebekreipia dėmesio į pašaipas. Grįžusį jį sveikina pionierių vadovė:

– Mokykla ką tik gavo vieną dokumentą. Jis labai svarbus, nes ten minimas ir vienas mūsų pionierių, jūsų klasės draugas. Pasiklausykite... (ADJ, 103)

Vincė apdovanojamas „už drąsą, sumanumą ir vyriškumą štormo metu gelbstint draugiškos kaimyninės šalies žvejus [...]“ (ADJ, 104) Jo poelgis įvertinamas visos klasės akivaizdoje, be to, šiuo atveju svarbu ir tai, kad iš bendraklasio kitų akivaizdoje besišaipęs „Baltramiejus

¹²⁹ Edvardas Uldukis, *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis*, Vilnius: Vaga, 1976, p. 5. Toliau tekste bus teikiama santrumpa „ADJ“ ir puslapis.

Žąsytis [*Visažinis* – V. J.] sėdėjo lyg ant adatų: čia rauda, čia balo, čia braukė ranka per išrasojusią kaktą“ (ADJ, 105). Vincės ir Visažinio portretai, sukurti pasakotojo, atitinka kūrinyje *Tomo Sojerio nuotykių* sutinkamą modelį, kai gerai besimokantis ir žinių turintis berniukas yra negeras, o narsus, protingas, nuotykių trokštantis ir gudrus vaikinai – pavyzdingas. Pasakotojo sukurti personažai leidžia įsteigi tinkamą vyriškumo modelį, kuris reprezentuoja siektiną vyriškumą, priimtina berniukui ir vyrui. Pavyzdingam jaunuoliui tokios savybės suteikiamos ne be reikalo – jos suprantamos kaip apibrėžiančios vyro elgesį ir tai, koks vyras turėtų būti: drąsus, ryžtingas, ištvėrimingas ir garbingas, geri pažymiai tokiam vaikinui nėra svarbūs, atvirkoščiai, mokslinčius yra atšiaurus, negeras, t. y. tai nebūtinai vyriškumui savybės. Kūrinyje pavyzdinio berniuko ir vyro savybės vertinamos dėl to, kad padeda jam tapti žveju, nugalėti baimes, įgyti patirties, galų gale iš vaiko, berniuko tapti vyru. Savo ruožtu aukšti pažymiai šiame tekste nepadės siekti norimos profesijos, kur kas svarbiau yra disciplina ir darbas, todėl atitinkamai formuojamas ir pavyzdingas berniukas. Mūsų visuomenėje vaikinų elgesys, jo charakteris suprantamas panašiai – tvirtas, tačiau nepaisantis taisyklių, veikia sportuojantis, nesimokantis. Tiesa, žinios, sumanumas, aukšti pažymiai – liaupsinami, nes to nėra tikimasi. Kūrinyje pionierių vadovės heroizuojamas Vincė demonstruoja jauno žmogaus brandą, tampa pavyzdžiu kitiems, o traukęs per dantį Visažinis priverstas susigėsti. Niekur daugiau, kaip tik sugrįžęs į suolą, šiame kūrinyje Vincė nevadintas pionieriumi. Mokykla Vincės vertybes ir žygdarbius apibrėžia „pionieriškumu“, pagiria jį prieš klasę ir džiaugiasi turėdama tokį mokinį, tikrą pionierių. Herojiškumas ir berniukiškumas yra glaudžiai susiję, nes nuotykių prozoje herojus yra berniukas, kuris ieško nuotykių, palieka namus, susiduria su iššūkiais, kovoja, sprendžia sudėtingas situacijas, turi pagalbininkų, bet būtinai jas įveikia, o tik tada pagrižta namo. Teorinėje dalyje aptarta mokslininkė Margery Hourihan išskyrė, kad herojiškumui būdinga drąsa, pasitikėjimas savo jėgomis, agresija, tikslo siekis – tos savybės, kurios dažnai traktuojamos kaip vyriškos. Svarbu ir tai, kad šiame kūrinyje sugretinti du veikėjai leidžia pasakotojui kurti sektino pionieriaus tipą – to, kuris nesišaipto iš draugų, kuris įrodo (ir sau, ir, žinoma, kitiems), kad gali būti jūreivių, dar svarbiau – nuotykių metu subręsta. Pasakotojas, rodydamas pavyzdingą pionierių, kurdamas tam tikrą personažą, formuoja ir berniukiškumą, nes sugretinami du vaikinai – vyriškumo problema aktualizuojama formuojant skirtingus personažus ir kuriant priešpriešinį ryšį. Verta pridurti, kad neretu atveju nuotykių literatūroje berniukų portretai yra nekintantys, t. y. berniukai į nuotykių leidžiasi tokie patys, kokie ir grįžta, nes nuotykių literatūroje reikšmingas ne jaunuolių pokytis ar charakterio kaita. Vis dėlto Vincės pokyčiai ir branda pasižymi problemų prozai būdingomis savybėmis. Šiuo atveju būtina pabrėžti, kad nuotykių prado

tekstuose svarbu antagonistai, nes kuriant santykį tarp protagonistų ir antagonistų, implikuojama siektinas, teigiamas elgesys.

Dorą, pavyzdinį berniuką, nebūtinai komjaunuolį, spaliuką ar pionierių, sutinkame kitame nuotykių prozos kūrinyje – *Lobių kalne*. Visgi svarbu atminti, kad ir pavyzdinio berniuko, ir pavyzdinio pionieriaus modeliai sovietmečio literatūroje yra susiję. Romas, Zigmas, Kostas ir Jonas randa antrą kartą išdarytą palapinę, išmėtytus daiktus, bet sužinoję, kas tai padarė – nesiekia bausti. Kitaip galvoja Goglis, „aukštas, stuomeningas berniokas“¹³⁰, „iš pažiūros nevalyvas stuobrys, mušeika, priekabų ieškotojas“ (LK, 41), kurio „sėbrai“ taip nedorai pasielgė:

- Visi stovi ir žiūri. Še tau ir Goglis, še tau mušeika, nepataisomas vaidininkas!
Pagaliau, nors kiek ir kreivokai, bet palapinė pastatyta.
- Kiek kartų sugriovėt? – kaip koks tardytojas klausia Goglis. – Tris?
 - Du, du! – subliūva abu kartu.
 - Aha, du, na tai du kartus ir pastatysit! – lyg kirviu nukerta Goglis ir vėl nori ištraukti kaiščius, bet prieina Romas.
 - Užteks, nereikia daugiau, Gogli.
 - Du kartus sugriovė, tegul du kartus ir pastato! – spiriasi Goglis.
 - Tiek jau to. Visiems pasitaiko pakvailioti. (LK, 73)

Apsakyme susiduria gerieji ir blogieji veikėjai. Pavyzdinis berniukas, kaip matėme ir kituose tekstuose, turi būti doras, ryžtingas, nuotykių ieškotojas, stiprus, sąžiningas, darbštus. Tokie ir yra *Lobių kalno* protagonistai: Jonas „patrakėlis, nutrūktgalvis“, „nuotykių mėgėjas“, „mokytojai turėję su juo nemažai vargo“, bet „draugiškas, nuoširdus“, savo ruožtu Romas „drąsus, teisingas, siaubingai mėgstas techniką“, „stoikas“, Zigmas „juokingas“, „draugiškas“ (LK, 82), o Kostas „protingiausias už juos visus“ (LK, 83). Visi šie berniukai kartu reprezentuoja tobulą vyriškumą, tik skirtingus jo aspektus. Neigiami personažai priklauso kitokiai verčių sistemai – jie nerangūs, pikti, pasipūtę, besigriebiantys smurto, grubūs ir nemalonūs. Protagonistai ir antagonistai susiduria ir dar vieną kartą, kai netoli vaikinių stovyklavietės įsikuria brakonieriai, siekiantys paslapčia ir neteisėtais būdais ežeruose gaudyti laimikį. Kaip ir galima būtų tikėtis, protagonistai iškviečia policiją, o brakonieriai – suimami. Sąžiningai pasielgę vaikinai vadinami narsiais, tikrais vyrais (LK, 121). Pavyzdingi jaunuoliai apdovanojami už narsą, suaugusiųjų priimami tarp tikrų vyrų, nes pasielgė teisingai – įskundė brakonierius. Neigiami personažai – vyrai, tačiau šiuo atveju svarbu atskirti, kad jie yra blogi ir nedorai besielgiantys žmonės, su kuriais paaugliai susiduria, bet jiems vyrai jokios įtakos nepadaro. Čia kalbama apie bendražmogiškas vertybes, kai toks nei moterų, nei vyrų elgesys nėra moralus. Atvirkščiai, pastarieji pasirodo kaip antagonistai, lemiantys dar vieną siužeto vingį ir leidžiantys protagonistams pasielgti

¹³⁰ Anelius Markevičius, *Lobių kalnas*, Vilnius: Vaga, 1977, p. 36. Toliau tekste bus teikiama santrumpa „LK“ ir puslapis.

teisingai, t. y. padedantys pasakotojui parodyti, suformuoti tikro vyro portretą. Opozicinių veikėjų susidūrimas būdingas vaikų literatūrai, nes jaunuoliai mokosi (ne)tinkamo elgesio – padaręs kažką blogo, už tai turėsi atsakyti. Gerieji personažai bene visada ragina elgtis teisingai, o blogieji, atvirksčiai, parodo, kaip daryti nederėtų.

Siekiant formuoti pavyzdinį jaunuolio socializacijos procesą buvo svarbios ne tik jaunimo organizacijos. Vaikų ugdymui nuotykių prozoje pasitelktas ir darbas – berniukai ir mergaitės raginti padėti tėvams namuose, žinoma, imantis tik berniukiškų arba mergaitiškų užduočių. Be to, skatintas ir komandinis jaunuolių darbas bei atsakomybės jausmas. Kūrinyje *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis*, kitaip nei prieš tai aptartuose, pasakotojas iškelia minėtą darbo svarbą. Kai dėdė Antanas ir gausus jaunuolių būrys atvyksta stovyklauti prie ežero, vaikinai segasi marškinius ir ruošiasi „nuplauti dulkes“¹³¹. Visgi suaugęs juos sustabdo – pirmiausia reikia imtis darbo, tai yra, paruošti stovyklą, pastatyti palapines, rasti malkų laužui. Tačiau vaikinams nesinori:

Visi matėme, kad saulė prie laidos. Tai todėl taip gražiai raibuliavo ežero paviršius ir liepsnojo lyg padegtos tolimo miško viršūnės. O žolėje gulėjo neišskleistos palapinės, mūsų rankų laukė kastuvai... (JKP, 28)

Berniukai elgiasi impulsyviai, todėl suaugęs juos sulaiko, o tai reiškia, kad suvaldo berniukišką spontaniškumą ir formuoja jį kita linkme. Pasak Nodelmano, norėdami tapti tikrais vyrais, vaikinai turi būti panašūs į gyvūnus ir išreikšti gyvulišką prigimtį, nepaisydami taisyklių¹³². Taip ir kūrinyje necivilizuoti jaunuoliai mokomi drausmės, darbo svarbos – tai dar viena sritis, kuri konstruoja vyriškumą. Tekste pabrėžiamos berniukiškos savybės – noras pramogauti, linksmintis, žaisti, impulsyvumas – orientuojami vyriškumo link, kuriam svarbiau turėtų būti laiku ir tinkamai atlikti darbai. Kaip ir kituose kūriniuose, taip ir čia pastebimas siekis jaunuolius (berniukiškumą) orientuoti pagal subrendusių vyrų pavyzdį (vyriškumą), o tai lemia berniukiškumo transformaciją į vyriškumą – pageidaujamą socializaciją. Svarbu paminėti, kad apie suaugusiųjų įtakas berniuko socialinės lyties konstravimui dar bus kalbama.

Visi šie aptarti kūriniai priklauso tai pačiai žanrinei grupei – nuotykių prozai. Analizuotiems tekstams būdingi protagonistai berniukai, minimalus mergaičių įtraukimas į veiksmą, nuotykių ir teisybės paieškos. Knygose kuriamas labai panašus pavyzdingo jaunuolio arba pionieriaus modelis, nes vaikinai į nuotykių leidžiasi dėl tam tikrų jiems priskiriamų berniukiškų savybių – stiprybės, nuotykių troškimo, ryžto, ištvermės, drąsos ir daugelio kitų. Analizuoti pavyzdingų berniukų portretai, nes tokius kūrė sovietmečio

¹³¹ Valdas Dautartas, *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis*, Vilnius: Vaga, 1970, p. 27. Toliau tekste bus teikiama santrumpa „JKP“ ir puslapis.

¹³² Ten pat, 66, p. 6.

nuotykių proza, pasižymi tvirtumu, narsumu, sumanumu bei kitais kiek aukščiau paminėtais bruožais. Kitas svarbus aspektas – ši žanrinė grupė sovietmečiu pertvarkoma pagal tarybinę sistemą, pavyzdžiui, tiek *Žydrųjų jungų* personažai rastą lobį nori valdžiai atiduoti, tiek *Lobių kalne* archeologo rastas lobis (žalvarinės apyrankės, sidabrinės sagės ir kiti radiniai (LK, 19)) tarnauja mokslo tikslams. Tokie personažų pasirinkimai rodo atskyrimą nuo individualios šeimos, asmens, nes asmeniniai interesai lieka nuošalyje, suvokiant, kad SSRS yra didžioji ir svarbiausia šeima, o ją kuria valstybei atsidavę pionieriai, komjaunuoliai ir spaliukai. Vis dėlto tyrinčiuose kūriniuose esti ir Vakarų nuotykių literatūrai būdingų elementų, todėl šiuo atveju kaip pavyzdį verta prisiminti Roberto Luiso Stivensono *Lobių salą* (1883), nuotykių prozos kūrinį, berniukų literatūros klasiką¹³³, kuriame vaizduojamas ištvermingas, doras, sumanus paauglys¹³⁴. Džimas išvyksta iš namų ir patenka į salą, kaunasi su piratais, randa lobį. Tiesa, kaip pastebi Urba, SSRS šis kūrinys suvoktas kitaip nei vakarietiškoje sąmonėje:

Tarybiniame literatūros moksle įsitvirtinusi tokia idėjinė Lobių salos interpretacija: pabaigoje sužinome, ką su rastais lobiais veikė suaugusieji, bet apie Džimą nieko nepasakoma – jam esą svarbiausia patirtis, nuotykių, o ne materialinės vertybės¹³⁵.

Verta pridurti, kad ši *Lobių salos* interpretacija sovietiniame kontekste susišaukia su *Žydrųjų jungų* lobio paieškomis, kai vaikams svarbiau pats nuotykis, o rasti turtai turėtų būti atiduoti valdžiai. Dar vienas reikšmingas aspektas, būdingas nuotykių prozai, tai adresato ir personažų specifika. Ričardas Oldingtonas, aprašęs Stivensono biografiją, cituoja autorių:

Tai [*Lobių sala* – V.J.] turėjo būti knyga berniukams; vadinasi, jokios psichologijos ir stilistikos grožybių; ir man po ranka, lyg kokiam pabandytui, – berniukas. Moterys nereikalingos¹³⁶.

Berniukų dominavimas, antraplanių ir besirūpinančių, gerų, mandagių mergaičių įtraukimas, ekstremalios situacijos, kova už gėrį, spontaniškumas, misijos, nuolatinės paieškos ir kiti nuotykių prozai būdingi elementai pastebimi visuose analizuotuose kūriniuose. Aiškėja ir tai, kad šioje žanrinėje grupėje berniukai iš esmės nesikeičia, lieka tokie patys, kokie buvo, čia nėra ryškaus charakterių pokyčio, asmeninės problemos nėra aktualizuojamos. Todėl, nors nuotykių proza sovietmečiu įgauna kitokį kontekstą, nes lobis atiduodamas valstybei, siekiama auklėti pavyzdinį pionierių, iškeliami atsidavimo santvarkai svarba, bet tam tikri aspektai, pavyzdžiui, pats nuotykis, lobio paieškos, orientacija į vyrų auditoriją, minimalus mergaičių įtraukimas ir kt., sutampa su vakarietiškąja žanro tradicija.

¹³³ Kęstutis Urba, Literatūros švyturių inžinierius, *Rubinaitis.lt*, 2003. [Žiūrėta 2021 m. kovo 13 d.] Prieiga per internetą: <https://rubinaitis.lnb.lt/index.php?2569552312>

¹³⁴ Ten pat, 133.

¹³⁵ Ten pat, 133.

¹³⁶ Ten pat, 133.

Apibendrinant nuotykių prozos analizę galima pastebėti, kad vienas išskirtinių sovietmečio literatūros bruožų, susijusių su berniukiškumu, yra pavyzdinio jaunuolio kūrimas, po kuriuo slypi tokie tekstuose teikiami berniukiški bruožai: narsa, drąsa, teisingumas, sumanumas, ištvermė, ryžtas, nuotykių ieškojimas. Tai atliepia tam, kas buvo aptarta teorinėje dalyje ir ką kalbėjo Attwood – ne vienas SSRS teoretikas brėžė aiškius rėmus, kokia turi būti mergaitė (švelni, gera, dora, rami, paklusni, besidominti namų ruoša), o koks – berniukas (drąsus, tvirtas, ryžtingas, agresyvus, demonstruojantis galią). Verta pridurti, kad mergaitės traktuotos kaip pavyzdinis vaikas iš esmės, o berniukus buvo siekiama formuoti, kad taptų pavyzdiniais. Svarbu ir tai, kad sovietmečio Lietuvoje lobio paieškos siužetas – klasikinis nuotykių literatūros siužetas – pertvarkomas pagal tarybinės santvarkos dėsnius ir tvarką. Pavyzdingo berniuko modelis siejamas su pionieriškumu ir kitomis „oficialiomis“ pareigomis. Tai daroma kuriant valstybei ištikimą ir jos ateitį puoselėjantį pilietį, kuris nebijo darbo ir supranta jo svarbą. Taip pat pavyzdžiai rodo, kad tikrajam pionieriui būdingos tokios berniukiškos savybės kaip nuovokumas, narsumas, drąsa. Siekiant perteikti sektiną berniukiškumo modelį ne mažiau reikšmingi ir antagonistai arba ne tokie pavyzdingi personažai, kurių netinkamas elgesys kyla kaip priešprieša gerai besielgiantiems protagonistams. Trumpai tariant, protagonistų ir antagonistų santykis leidžia parodyti, suformuoti tinkamą vyro tipą. Šiuo principu modeliuojamas sektinas berniukiškumo modelis, kol nedoras, atgrasus, įžūlus vyriškumas rodomas kaip pralaimintis. Paaugliams skirtos knygos kalba apie besąlygišką atsidavimą valdžios institucijoms, taip pat iškelia jaunimo organizacijų, darbo reikšmę ir nurodo sektiną vaiko elgesį. Vaikų literatūra siekia aktyviai dalyvauti vaiko ugdymo procesuose ir teikti tinkamus socializacijos modelius, todėl ir šiuose kūriniuose apibrėžiamas, formuojamas deramas elgesys. Sovietinė sistema skiriasi tuo, kad literatūrai suteikiamas didelis vaidmuo, todėl ji kontroliuojama, kartu griežtai kontroliuojamas ir socializacijos modelis, kuris turi atitikti pavyzdingo tarybinio piliečio modelį. Naujajį sovietinį žmogų siekta auginti nuo mažens, todėl vaikas skatinamas dirbti, būti drausmingas, o tik tada – pramogauti. Bet kokia pramoga traktuojama kaip atlygis už įvykdytas užduotis – taip ugdomas darbštus vyras. Be to, pastebėta, kad sovietmečio nuotykių prozoje paaugliams formuojami du vyriškumo modeliai – tiek pavyzdinio pionieriaus (ar priklausančio kitai jaunimo organizacijai) bei pavyzdinio berniuko.

2.1.2. Tėvo ir motinos įtaka vyriškumo formavimosi procesui

Ši dalis skirta šeimos santykiams nuotykių literatūroje, atsižvelgiant į tai, kokį berniuką, vyrą formuoja motinos ir tėčiai. Šiame skyriuje dėmesys skiriamas *Žydriesiems jungoms*, *Lobių kalnui* ir *Aštuntajam „Divonio“ jūreiviui*. Vis dėlto svarbu priminti, kad

suskirsčius kūrinčius į žanrines grupes, *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* derina skirtingiems žanrams būdingus bruožus. Būtent jaunuolių ir tėvų santykiai, šeimos stygiaus klausimas ir kiti reikšmingi aspektai lėmė, kad minėtas tekstas priskirtas ne tik nuotykių, bet ir problemų prozai, todėl bus aptartas vėliau.

Nuotykių literatūroje šeimos santykiai labai svarbūs. Tiesa, Johno Stephenso teigimu, neretu atveju paauglių literatūroje tėvams tenka antraplanis vaidmuo vien todėl, kad netrukdytų protagonistui (paaugliui) atrasti save¹³⁷. Tačiau nuotykių literatūros siužete tėvai yra nuotykių trikdys. Net ir tada, kai tėvų portretai nuotykių literatūroje pasirodo pavieniui, galima stebėti namų aplinkos įtaką jaunuolio charakteriui, savybėms, pasirinkimams ir savęs supratimui bei priskyrimui vyrui arba moteriai. Šeimyninė aplinka veikia ir personažo laikyseną, savimonę nuotykių metu, nes motina ir tėvas iš jo reikalauja lyti atitinkančių charakterio savybių. Urba, rašydamas apie berniukus ir mergaites literatūroje vaikams, pastebi, kad „suaugusiųjų pasauliui vaikų literatūroje pirmiausiai atstovauja motinos ir tėvo paveikslai“¹³⁸. Pastarieji neretai atlieka ir tradicinius vaidmenis, kurie būdingi patriarchalinei šeimai: „Mama visad būdavo arčiau vaikų, tėvas atsakingas už namų ūkį ir menkai tesikišantis į vaikų gyvenimą.“¹³⁹ Šeima yra svarbiausias socializacijos veiksnys, kuris daro didžiausią įtaką vaiko savęs supratimui, lyties tapatybės analizei, puoselėjamiems vertybėms. Pasak mokslininkų Charlie'o Lewiso ir Michaelo E. Lambo, paauglystėje tėvo-vaiko santykis apima žaidimus, užduotis, į tikslo pasiekimą nukreiptas veiklas, o motinos-vaiko ryšys apibrėžiamas per rūpestį, kasdienius namų ruošos darbus. Pastebėta, kad tėčiai linkę daugiau laiko skirti sūnams nei dukterims, savo ruožtu motinų santykis su vaikais artimesnis nei tėčių¹⁴⁰. Nikolajeva rašo, kad nuotykių prado pasakojimuose šeima riboja vaiko laisvę, nes reikalauja grįžti namo, pavalgyti, nusiplauti rankas, tvarkingai apsirengti. Kai pavyzdį teoretikė pateikia Tomo Sojerio tetą Polę¹⁴¹. Kalbant apie vyriškumo raišką, šeimos klausimas literatūroje yra ypač svarbus, nes motina ir tėvas, kuriuos mato ir tyrinėja berniukas, padaro įtaką tam, kaip jaunas asmuo suvokia vyriškumą, kaip vyriškumas formuojasi ir skleidžiasi. Dar daugiau, jaunuolių veikia ir tai, kaip su juo bendrauja, kaip kalba, ko iš jo tikisi tėvas arba motina. Nodelmanas pastebi, kad dažnai literatūroje berniukai traktuojami kaip asocialūs, todėl vaikino nusižengimas ar tvarkos nesilaikymas suprantami

¹³⁷ Ten pat, 62, p. 43.

¹³⁸ Ten pat, 119, p. 23.

¹³⁹ Ten pat, 119, p. 23–24.

¹⁴⁰ Charlie Lewis, Michael E. Lamb, Father's Influence on Children's Development: The Evidence from Two-parent Families, *European Journal of Psychology of Education*, 2003, Nr. 2, p. 214. [Žiūrėta 2021 m. kovo 22 d.] Prieiga per internetą:

http://local.psy.miami.edu/faculty/dmessenger/c_c/rsrscs/rdgs/emot/LewisLamb2003.dads.pdf

¹⁴¹ Maria Nikolajeva, *The Rhetoric of Character in Children's Literature*, USA: Scarecrow Press, 2002, p. 119.

kaip norma, kaip įprastas, berniukiškas dalykas¹⁴². Šeimose berniukai dažniausiai suprantami kaip triukšmingi, aktyvūs, agresyvūs. Tokį „berniukišką“ elgesį abu tėvai siekia keisti: motina stengiasi iš „laukinio padaro“ auginti civilizuotą berniuką, skirdama jam daug dėmesio, tačiau kartu suteikdama ir daugiau laisvės nei tėtis, o tėvas – duoda darbų, kuria taisykles, nustato ribas, moko domėtis „vyriškais“ dalykais. Tiesa, literatūroje pasitaiko įvairiausių tėčių ir motinų portretų, tačiau nuotykių literatūroje neretu atveju sutinkami kiek anksčiau aptarti skirtingų lyčių tėvų paveikslai.

Globėjiškos motinos portretas sutinkamas ir *Žydruosiuose junguose*, ir *Lobių kalne*, ir *Aštuntajame „Divonio jūreivyje“*. Kūriniuose mamos rūpestingos, atsakingos, pozityvios, atsidavusios ir siekiančios užtikrinti vaikų gerovę. Štai „Žydrųjų jungų“ nario Šarūno motina sukasi prie krosnies, gamina gardžius sekmadienio pusryčius, nuo kurių kvepia ir visi namai. Tik pagaminusi valgyti „namų šeiminkė“ kviečia visus prie stalo. Ji užstoja sūnų ginče su tėvu, kad vaikas turėtų daugiau laisvadienių – ir šeštadienį, ir sekmadienį: „Vėl prasidės mokslai. Reikia vaikui ir pailsėti, tėvai, – skubinosi sūnui į pagalbą motina.“ (ŽJ, 20) Skaitant kūrinį aiškėja, kad motinai priklauso namų erdvė, čia ji tvarkosi, ruošia maistą. Taip pat Šarūno motina yra gera, švelni, rūpestinga, skuba raminti sūnų, kai šis susapnuoja košmarą: „Pabusk, Šarūnėli, na, pabusk... Kas tau nutiko, vaikeli tu mano?..“ (LK, 52) Tėvas ne kartą rūščiai pabrėžia, kad motina yra vaiko pusėje, nes jam antrina, užstoja, guodžia. *Aštuntajame „Divonio“ jūreivyje* motinos portretas beveik neatskleistas, tačiau iš pasakotojo žodžių galime suprasti, kad ji ne ką mažiau rūpestinga nei Šarūno motina, nes Vincėi pradingus „mama telefonu patarinėjo, kur ir, svarbiausia, kaip ieškoti dingusiojo“ (ADJ, 9). Motina atsakinga už maisto ruošimą, buities klausimus. Be to, Vincės tėvas pabrėžia didžiulį motinos nerimą, skausmą ir liūdesį, kai vaikinai elgiasi neatsakingai: „Ką tu sau galvoji? Motiną į kapus nuvarysi.“ (ADJ, 44) Mamos globoja sūnus, gamindamos maistą, ramindamos košmaro metu ar apsiimdamos namų ruošą ant savo pečių, nes neprašo pagalbos. Buities darbai traktuojami kaip išskirtinai moteriški, todėl motinos neleidžia sūnams jų atlikti, taip darydamos įtaką berniukiškumui ir vyriškumui bei teikdamos pavyzdį, kad emociškai vaikų būkle ir gerove namuose rūpinasi moteris. Taip motinos ne tik riboja nutrūktgalvišką berniukiškumą, tačiau kartu formuoja vyriškumo modelį, kuris neatlieka darbų, kurie yra suprantami kaip moteriški.

Panašus į Šarūno bei Vincės motinos portretas atsiskleidžia ir *Lobių kalne*, kai Romo motina ilgai krauna sūnaus kuprinę. Jai vis stinga „šilto megztinio ar vilnonių kojinių, ar batams šepetio“, be to, atneša ji ir „ištisą kalną prikeptų bandelių su marmeladu, su

¹⁴² Ten pat, 66, p. 4.

obuoliais, razinom, aguonom, mėlynėm“ (LK, 3). Rūpestingas mamos elgesys Romui nepatinka:

Savo tarpe jie jautėsi suaugę, visiškai savarankiški, galintys spręsti pasaulines problemas. Ir sprendė, kartais viską apversdami aukštyn kojom. O čia, namuose, su jais elgiamasi lyg su mažais vaikais, kuriems vos ne žinduko reikia. (LK, 4)

Romui norisi ištrūkti nuo „įkyrėjusios globos“: „Bet pamėgink pasipriešinti, tuoj pamokslai, ašaros: nedėkingas, įžūlus, toks, anoks, et...“ (LK, 4). Žinoma, tokie Romo samprotavimai – savotiškas spalvų sutirštėjimas, tačiau kaip tikram paaugliui jam nesinori per didelio tėvų dėmesio, nenori būti traktuojamas kaip mažas vaikas, kuriam kuprinę turi sudėti mama. Toks motinų elgesys gali būti įvardijamas kaip represuojantis vyriškumą, nes berniukiškos savybės artikuliuojamos kaip prieštaraujančios motinų supratimui. Ir šis motinos bei sūnaus ryšys atskleidžia svarbią berniukiškumo sampratą – berniukai kaip besivaduojantys iš auklėjančių, berniukiškumą varžančių, ribojančių motinų globos. Nesmagu jam ir dėl to, kad situaciją stebi trys draugai, todėl jaučia „pašaipius žvilgsnius“, „krizenimą“, „akių vartymą“, „visokias grimasas“ (LK, 4). Vaikino atžvilgiu, motina draugų akivaizdoje varžo jo vyriškumą, nes susidaro įspūdis, kad jis pats negeba susikrauti kurpinės, pasipriešinti. Mama priekaištuoja, kad vaikinai neparašė laiško, nepranešė, kaip sekasi ir ką veikia, kad nesako, kodėl nenori grįžti namo:

– Jums kiekvienam žingsny paslaptys ir paslaptys. Nuo pat mažens tokie nutrūktgalviai: kur pasirodys, ten būtinai tu kas nors atsitikti. Ir vis paslaptis. Tikri paslapčių maišai. (LK, 178)

Būtent taip aprašant motinų-sūnų santykį atkleidžiama berniukiškumo samprata. Išvyka – išsilaisvinimas iš namų erdvės, kuri riboja paauglišką veržlumą, siekis pabūti su draugais, patirti nuotykių. Įkyrėjusią kasdienybę reprezentuoja kelis kartus pasikartojusi mintis apie tėvų pamokslus, besikartojančius patarimus: „Jie klausėsi labai rimtais veidais, bet tie pamokymai ir priesakai, girdėti šimtus kartų, prie jų lipo kaip žirniai prie sienos.“ (LK, 187) Aptartų motinų personažai siekia, kad jų sūnūs būtų dori, geri, atsakingi ir saugūs, kartu pabrėždamos vaikinų polinkį į nuotykius, tam tikrus nusižengimus, kurie sujaudina, neramina. Motinų portretai taip pat veikia berniukiškumą, t. y. varžo veržlųjį vyriškumą, kuris nori leisti į nuotyki, būti su draugais, maistančiais taip pat, išsivaduoti iš namų erdvės, kurioje sutinka mamų patarimai, moralai ir perdėti būgštavimai.

Kitokia yra „Žydrųjų jungų“ nario Mindaugo mama – šios šeimos santykiai kur kas labiau įtempti. Mama griežta, nemaloni, kelia ranką prieš vaiką. Mindaugo šeimoje tvyro, Jakonytės žodžiais tariant, „senoji kietos tėvų rankos pedagogika ir šiurkščiakalbystė“¹⁴³, nes neradusi sūnaus namuose, motina Rozalija griebiasi grasinimų „įkrėsti“: „Namo, šėtone,

¹⁴³ Ten pat, 13, p.130.

namo! – niršo ir mušė ta pačia paklode Mindaugą. – [...] Lupsim su tėvu odą... Kaip pikčiausiai gyvatei nersim...“ (ŽJ, 147) Situaciją iš šono stebinčiam Šarūnui teta Rozalija – nemaloni, griežta, šiurkšti, visiška Šarūno motinos priešingybė:

Pūpso prie gonkų apvali lyg statinaitė ir siauromis akimis grėžia kiemą. O rankos įtemptos į šonus, lyg būtų pasiruošusi muštynėms, galva tvirtai suveržta skarele. (ŽJ, 31)

Mindaugas jaučiasi užguitas ir nemylimas, jam trūksta gero žodžio ir artumo. Nuotykiškai – jaunuolio priežastis kuo mažiau laiko leisti namuose. Pasikartojantys motinos grasinimai, atšiaurumas, įniršis lemia tai, kad Mindaugas meluoja apie savo laisvalaikį, jaučiasi netikęs, nepakankamai geras, už nugaros ją vadina „sene“, pavagia mergautinę paklodę, nori pabėgti iš namų. Toks motinos portretas vėlgi veikia berniuką – ne tik varžo jo vaikišką polėkį, bet ir neigiamą įtaką savipratai, pasirinkimams: vagiliauja, elgiasi nemandagiai, grubiai bendrauja. Motina daro įtaką Mindaugo vertybinėms nuostatom.

Nodelmano teigimu, neretai vaikų literatūroje motinos mato sūnus kaip necivilizuotus, laukinius padarus, kuriuos reikia mokyti, ugdyti, civilizuoti. Jo nuomone, motinos ir sūnūs reprezentuoja daugybę priešingų savybių, todėl motinos ir sūnaus santykis lemia priešpriešą: „Berniukai yra laukiniai padarai ir neišvengiamai prieštarauja motinų taikomam tokio [laukinio – V. J.] elgesio represavimui.“¹⁴⁴ Vaikinių personažai nori išsivaduoti iš globojančių motinų, nes berniukiški bruožai kūrinuose prieštarauja motinų supratimui, koks turi būti berniukas. Pastarosios savo vaidmenį jaunuolių gyvenime supranta būtent taip: privalo pavalgydinti, aprengti, nuraminti, užstoti, patarti, moralizuoti, o kai kuriais atvejais, kaip rodė pavyzdys, netgi naudoti fizinę jėgą. Teorinėje dalyje paminėta Deborah A. Field kalbėjo panašiai – motinoms patikima psichologinė, emocinė vaikų gerovė. Netinkamas vaikinių elgesys, kelia mamų nerimastį, jaudulį, išgąstį. Aiškėja ir tai, kad motinos nereikalauja didelio berniukų įsitraukimo atliekant namų ruošos darbus, todėl pačios šeiminkauja. Pastebėta, kad moterų vaidmuo dvilypis – jos ir varžo, ir formuoja berniukų vyriškumą. Savo ruožtu vaikinai nenori rūpesčio, nes šis ne tik spėjo įkyrėti, atsibosti, bet taip pat menkina įvaizdį kitų vaikinių akivaizdoje. Neretu atveju per didelis motinų noras įsitraukti, globoti lemia paauglių siekį dar greičiau atsiskirti ir užaugti, būti savarankiškiems ir laisviems, o tokius troškimus išpildo nuotykis. Jo metu vaikinai sprendžia sudėtingus klausimus, ieško, svarsto, kovoja ar kitais būdais kuria ir demonstruoja savo vyriškumą, nes nuotykių siužetas tai paskatina.

Tėvo modelis taip pat labai svarbus formuojant berniuką ir būsimą vyrą, vis dėlto būtent vyrai teikia didžiausią vyriškumo lūkestį. Griežto tėvo (ar kito šeimos vyro)

¹⁴⁴ Ten pat, 66, p. 5.

personažas pasirodo dviejuose kūriniuose. *Žydruosiuose junguose* Šarūnas neramus, kad tik tėvas vėl neduotų užduočių ir nesulaikytų nuo būsimos išvykos:

Tėtis kaip visuomet: kai berniukas nudirba vieną darbą, sugalvoja kitą, padaro tą, atsiranda trečias. Šarūnui atrodo, kad tėtis nuo ryto iki vakaro tik ir suka galvą, kaip surasti sūnui darbo, kaip neduoti jam nė valandėlei atsikvėpti. (ŽJ, 20)

Tėvas sutinka duoti sūnui du laisvadienius vien jo veikloms, kai motina užstoja ir gina vaikiną, tačiau suaugęs siekia berniuką auklėti per darbą, nes pats taip augo ir tai vertina: „Darbas – žmogaus išganymas. Kitaip žmogus šunkeliais nueitų“, – dažnai sakydavo tėvas.“ (ŽJ, 20) Kai Šarūnas vis daugiau laiko kiekvieną dieną skiria reikalams ežere spręsti, o ne namų užduotims, tėvas lieka nepatenkintas, priekaištuoja. Šarūnas jaučia kontrolę, suvaržymus. Rašydamas atsisveikinimo laišką, berniukas sako, „ką liepdavote jūs, tėti, jūs, mama, visada padarydavau“ (ŽJ, 21), tačiau kaip pagrindinį išvykos motyvą nurodo savo tikrąją prigimtį, kuri skirta ne darbui, o vandenynų tyrinėjimui: „Taip galėjo tęstis amžių amžiais. Tačiau ne tam aš gimiau. Mane draugai vadina Jūrininku. Ir ne be reikalo!“ (ŽJ, 21) Šiuo atveju susiduria dvi skirtingos sampratos – tėvo, kuri ugdo, auklėja darbštų, atsakingą, griežtą vyrą, ir pasakotojo, kuri kalba apie jaunatvišką polėkį, jaudulio, egzotikos troškimą. Remiantis kūrinyje pabrėžiamu tėvo suvokimu, Šarūnui kaip berniukui svarbiausia turėtų būti darbas, o tik vėliau – pramogos, taip pat tėčiui nepatinka ir ilgi sūnaus plaukai, nešiojamas aksesuaras: „[...] Kudlas užsiaugino ant sprando, laivą kažkokį ant kaklo pasikabino. Darbo ėmė vengti. [...] Mano laikais taip nebuvo.“ (ŽJ, 53) Tėvas aktyviai dalyvauja berniuko formavime, tikisi iš paauglio vyriškumo. Šiuo atveju susikerta dvi vyriškumo sampratos – kaip vyrišką elgesį suvokia tėvas (brandus asmuo) ir jaunuolis. Kyla konfliktas tarp kartų, kuriame įtraukta ir socialinės lyties samprata – koks turi būti tikras vyras ir kokių standartų turi laikytis. Tėvo nuomone, tikras berniukas, kuris vėliau taps vyru, turi nebijoti imtis užduočių (pjauti dilgėles, kirsti malkas ir kt.), laikytis taisyklių ir nustatytos disciplinos. Dar daugiau, vyrui nereikia ilgų plaukų ar pakabukų ant kaklo.

Kur kas griežtesnis ir labiau kontroliuojantis nei Šarūno tėtis yra Mindaugo tėvas, kuris, kaip ir motina, namuose smurtauja: „Mindaugai! Pasakysiu tėvui, kad gerai įkrėstų! Juk slapstaisi, nekrikšte, o neatsiliepi?!“ (ŽJ, 31) Tiesa, tėvas nevaizduojamas, apie jį ir jo veiksmus kalba kiti personažai, pavyzdžiui, pats Mindaugas, apibūdindamas patirtis namuose, arba motina Rozalija, įterpdama į dialogą su sūnumi. Prastą santykį ne tik su motina, bet ir su tėvu apibendrina Mindaugo atsisveikinimo laiškas, kuriame jis klausia: „Galvoju sau: nejaugi aš jau toks netikęs, kaip judu manote? Ką padarau – negerai ir negerai. Kartais net širdį suspaudžia.“ (ŽJ, 29) Namuose Mindaugas mato neigiamą tėvo autoritetą, kuris grasina lazda, šiurkščiai pravardžiuoja. Šioje namų aplinkoje Mindaugui stinga bendravimo, supratimo, o tai paskatina ir nedorus poelgius, menką savivertę, t. y. tokią

vyriškumo raišką, kuri linksta į smurtą, grubumą, atšiaurumą, emocinę nejautrą, užsisklendimą. Mindaugas neturi kitokio pavyzdžio, todėl tėvai ne tik riboja jo berniukiškumą, kuriam būdingas tas pats noras veikti, pamatyti, patirti, bet ir formuoja nepasitikėjimą savimi, jautimąsi nieko vertu. Ankstesniame skyriuje analizuojant pavyzdinį jaunuolį, buvo minėtas Mindaugo noras ne kartą „tvoti“ Algiui, todėl šeimos pasaulis jam kaip bręstančiam asmeniui neteikia tinkamo modelio. Kūrinyje aktualizuojamas klausimas, koks gali užaugti taip auklėjamas ir tokį pavyzdį šeimoje matantis vaikas.

Panašus griežto šeimos vyro modelis ryškėja *Aštuntajame „Divonio“ jūreivyje*, kuriame vietoje tėčio atsiranda reikšmingas senelio personažas. Anot Jakonytės, kai kūriniuose pasirodo senelis arba senelė, akcentuojamas nuolatinis tėvų skubėjimas, laiko stoka šeimos gyvenimui¹⁴⁵. Dominykas Jurgutis, Vincės senelis, sužinojęs, kad anūkas nepasirodė treniruotėje, žada „nudirti kailį tam laidokui“ (ADJ, 7). Kadangi tėvai daug dirba, Vincė kalbasi su Dominyku, kuris paskatina jaunuolį žengti šeimos vyrų (dėdės, tėvo ir senelio) pėdomis ir tapti jūreiviu. Tai dar vienas atvejis, kai kūrinyje apeliuojama į vaikino vyriškumą, kai keliami lūkesčiai ir tikimasi jų realizacijos. Vincentas, reflektuodamas patirtis, kalba apie griežtą ir tvirtą Dominyko ranką, o tėvo ir motinos portretai šiuo atveju nublanksta: „[...] Į nūdienę pedagogiką jis nė skersas. Nieko nenučiuokia apie naujausius pasiekimus šiame moksle. Jam vienas auklėtojas tėra – diržas...“ (ADJ, 43) Senelis taip auklėjo savo vaikus, Vincės tėvą ir dėdę, todėl „lupimas diržu“ yra Dominyko priemonė pamokyti ir Vincę, kitu atveju vaikai „tikri plevėsos išauga“ (ADJ, 44). Kūrinyje ryškina vieną svarbų aspektą – jau nuo senelio kartos (ir veikiausiai dar anksčiau) berniukai auklėjami tapti tikrais vyrais. Su vyriškos lyties atžalomis bendraujama pasitelkiant smurtą, kontrolę, nes ir šiuo atveju vaikinai suvokiami kaip padaužos, išdaigininkai. Dominyko auklėjimo metodai neišmoko atsakomybės jausmo, pasitikėjimo ne tik savimi, bet ir šeimos nariais, nes Vincė pabėga nieko neįspėjęs, nepasitaręs ir atvirai nepasikalbėjęs. Vis dėlto pasitelkiamas galios naudojamas ribojant berniukiškumą, netgi vaikiškumą ir kartu formuojant tikrą vyrą – šiuo atveju būsimą jūreivį.

Griežtą vyriško auklėjimo modelį reprezentuoja ir Vincės dėdė Vytautas. Kadangi kūrinyje praleidžiama tėvo grandis, Vytautas ją kompensuoja. Dėdė – jūreivis, turintis savo laivą, todėl šią specialybę norinčiam pasirinkti Vincentui jis tampa pavyzdžiu ir užima tėvo vietą kūrinyje. Kai Vincė išpruko į naujojo kapitono Vytauto Jurgučio laivą, „kapitonas nešaukė, netrypė kojomis ir net diržo nesijuosė“, bet „rūsčiai subaltakiavo į brolvaikį“ (ADJ, 34). Grubų ir šaltą Vytauto elgesį apibūdina tokie veiksmoždziai kaip „užriko“,

¹⁴⁵ Ten pat, 8, p. 234.

„sugriaudėjo“, „čiupo Vincę už peties“ (ADJ, 36). Šis „zuikis“ laive rimtai sujaukė kapitono planus, nes Vytautas privalėjo apie Vincę pranešti kolūkio pirmininkui:

Vytautas Jurgutis parodė brolvaikiui kumštį. Vincė susigūžė. Jis akivaizdžiai matė, kiek nemalonios košės privirė. Ir kapitonui, ir pirmininkui, nekalbant jau apie mamą su tėvu ir senelį Dominyką. (ADJ, 39–40)

Sutarę, kad Vincė liks laive ir padės virėjui, rimtai supykęs Vytautas už tokią vaikiną išdaigą sugalvojo bausmę – išsiuntė jį į kambužą ir liepė bulves visą naktį skusti. Net ir po to dėdė neatlyžo, toliau baudė brolvaiką: atimdavo lėkštę su maistu ir liepdavo toliau skusti bulves, vydavo iš denio, nebesikalbėjo. Kūrinio kulminacija – didžiulis štormas, kurio metu Vincė išgelbsti ne tik įgulos nario gyvybę, bet ir prisideda „Divoniui“ gelbstint kaimyninės šalies žvejus, įstrigusius jūroje. Įvykis lemia Vytauto požiūrio kaitą:

- Vincentas Jurgutis labai negerai pasielgė slapta dingęs iš namų, įlindęs į „Divonio“ triumfą ir pridaręs mums daug nemalonumų [...] Tačiau mes, jūreiviai, nepratę amžinai smerkti žmogaus už vieną vienintelę klaidą [...] Ypač kad jūroje, štormo metu, Vincentas elgėsi kaip tikras jūreivis ir net padėjo gelbėti pavojun patekusį draugą... (ADJ, 96–97)

Iššūkiai laive išbando Vincės vyriškumą, o pasakojimo kulminacija – nuotyčiai – patikrina berniuko tapatybę ir ją įtvirtina, nes Vincentas nepabūgsta štormo. Laivo kapitonas atleidžia Vincei, kai gauna įrodymą, kad jaunuolis yra drąsus, ryžtingas, stiprus, uolus ir sumanus, trumpai tariant, tikras vyras, o ne vaikas. Tai Vincė pademonstruoja atlikdamas du minėtus žygdarbius, kurie taip pat būdingi vyriškumui ir jį įtvirtinantys, tampantys savotiška iniciacija, apibrėžiantys tikro vyro elgesį, jo esybę. Vincė ne tik pelno palankų dėdės žvilgsnį, draugiškumą, bet ir tampa aštuntuoju „Divonio“ įgulos nariu – jūreiviu, kuriuo jį iškilmingai paskelbia kapitonas. Iš pradžių Vytautui Vincės poelgis paslapčia įsprukti į laivą atrodo vaikiškas, neapgalvotas, todėl jis traktuoja berniuką kaip nesubrendusį, nevertą būti laive, t. y. kaip vaiką, o ne vyrą, kuris elgiasi spontaniškai. Tačiau išgelbėtas įgulos narys ir kaimyninės šalies laivas reprezentuoja tokias Vincės vyriškas savybes kaip narsa, sumanumas, pagalba draugui, racionalus mąstymas, už kurias Vytautas apdovanoja brolvaiką – pastarasis tampa tikrą tikriausiu jūreiviu. Vincė įrodo esantis tikras vyras, o ne vaikas, todėl, kaip ir įprasta nuotykių siužeto kūriniams, yra išileidžiamas į vyrų pasaulį.

Analizuojant kūrinį išryškėjo nesantio, bet pavyzdingo tėvo modelis, kurį pakeičia patėvis. *Lobių kalne* Jono tėvai išsiskyre, jis gyvena su motina ir patėviu. Neturėdamas vyro autoriteto, atmesdamas galimą ryšį su patėviu, jis buvo mušeika, kuris „namo dažnai grįždavo su mėlynais paakiais ar perskelta lūpa“, „krėtė šunybes mokytojams, amžinai riejosu su motina, ir ši pagaliau griebdavosi diržo“ (LK, 97). Manytina, kad maištingą ir vaikišką Jono elgesį lėmė tėvo autoriteto nebuvimas, nes vaikinai priešinosi naujiems motinos santykiams ir „širdo ant patėvio Jurgio, kol įsitikino, jog jis „pusė velnio“ (LK, 97). Tai reprezentuoja stiprų ryšį tarp berniuko elgesio, savimonės ir tėvo/patėvio figūrų. Tik

pradėjęs bendrauti su patėviu, Jonas ėmė keistis – jam neberūpi muštynės, nors yra padauža ir nuotykių ieškotojas, tačiau jam svarbūs draugai, yra nuoširdus. Šiuos pokyčius lėmė ir geresnis santykis su patėviu, nes artimoje aplinkoje vaikas pagaliau turi orientyrą. Šis, beje, išmoko Joną lauke virti žuvienę, o tai leidžia pasididžiuoti savo išmone ir tarp draugų:

- Lauke virta – kas kita. Be to, ir išvirti reikia mokėt! – pasipūtė Jonas. – Mane išmokė Jurgis (taip jis vadino savo patėvį). Sekmadieniais kartu einam pažvejot į Nerį, o paskui verdam žuvienę, bet ne virtuvėj, o sodelyje, ant trikojo, beržinėm malkom. [...] (LK, 16)

Jonas ir Jurgis imasi vyriškų veiklų – žvejoja, o vėliau sode, ne virtuvėje, kur tradiciškai sukasi moterys, verda žuvienę. Patėvis teikia pavyzdį, koks turėtų būti vyras ir kuo domėtis jam būdinga. Taip kūrinyje parodoma, kad tik nesubrendę berniukai veliasi į muštynes, neklauso, atsikalbinėja, tyčiojasi. Suaugęs, patirties turintis vyras, patėvis Jurgis, demonstruoja, moko, kaip elgiasi vyrai ir taip formuoja Jono vyriškumą, kuris „pasipučia“ ir sava patirtimi dalijasi su draugais. Taip Jono berniukiškumas transformuojamas į vyriškumą. Kūrinyje Jonas reflektuoja savo pokytį iš išdykėlio, mušeikos iki draugiško, gero, dėl savo artimųjų daug padaryti galinčio vaikino. Nėra abejonės, kad pakitęs Jono charakteris, dar svarbiau – elgesys, lėmė ir geresnius šeimos santykius.

Apibendrinant tėčių vaidmenis galima teigti, kad kūriniuose dominuoja griežtas vaikinų auklėjimas. Tėčiai ar kiti šeimos vyrai, atstojantys tėčius, siekia aktyviai formuoti vyriškumą, ragindami, o vėliau ir liepdami imtis darbo, priekaištaudami dėl lengvabūdiškumo, noro pramogauti. Vyriškos lyties portretai skatina imtis vyriškų veiklų. Ryškėja, kad tėčiams svarbu užauginti vyrus, kurie laikosi disciplinos, imasi darbo, nepabūgsta iššūkių, elgiasi apgalvotai, racionaliai. Nodelmano teigimu, neretai berniukai yra traktuojami kaip antisocialūs, jiems būdingas spontaniškumas, impulsyvumas, taisyklių nepaisymas, nuotykių troškimas. Tėčiai taiko savotiškus modelius, kaip reikėtų socializuoti vaikus. Pavyzdžiui, Šarūno ar Vincės dėdė (veikiantis kaip tėtis) yra gana griežti, bet teigiami modeliai, iškeliantys darbo svarbą, duodantys užduočių, tikėdamiesi taip suformuoti berniukų vyriškumą. Štai Mindaugo tėvas ar Vincės senelis atskleidžia negatyvų poveikį berniukų tapatumui, nes taiko bausmes, siekia demonstruoti galią, jėgą, pasitelkiant „diržą“ ar kitą smurtinę priemonę.

2.1.3. Pozityvaus suaugusio vyro vaidmuo

Būsima dalis skirta skaitytoje nuotykių literatūroje pasirodžiusiems suaugusiųjų personažams, kurie nėra šeimos nariai, tačiau jų įtakos protagonistams jaučiamos ir reikšmingos. Šiame skirsnyje ir vėl bus aptariami *Žydrieji jungos*, *Lobių kalnas* ir *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis*, o *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* šiuo aspektu bus analizuojamas prie problemų prozos.

Analizuojamuose nuotykių prozos kūrinuose svarbūs ne namų erdvei priklausantys pozityviai veikiantys vyrai. Kadangi ne tik jaunuolių šeima, bet ir kiti suaugę asmenys daro įtaką personažams formuojant jų asmenybes. Nuotykių literatūrai būdingas suaugusių asmenų (nebūtinai šeimos narių) vaizdavimas, kurie pasirodo ir veikia edukuodami, pasakodami istorijas, dalindamiesi patirtimis, mokydami apie pasaulį, bet svarbiausia, skatindami patirti nuotykius. Anot Nikolajevos, dažnai vaikų literatūroje esti bent vienas suaugusiojo personažas, kuris tampa gidu arba mokytoju¹⁴⁶. Nuotykių literatūroje toks personažas pastūmėja jaunimą nuotykių link, o šeima, atvirkščiai, slopina nuotykių troškimą. Pastebima tendencija, kad nuotykių prado istorijose suaugusieji (ne tėvai) įkvepia jaunuolius paieškoms, kelionėms, dalijasi savo patirtimis iš jaunystės dienų, apie kurias vaikai būna tik girdėję iš aplinkinių, o susidūrimas su tikrų tikriausiu pavyzdžiu pakursto norą sekti tomis pačiomis pėdomis. Nuotykių literatūroje suaugusieji personažai susiduria ar buvo susidūrę su iššūkiais, kuriuos įveikė ir kuriais didžiuojasi, paslaptimis, nekasdieniškomis situacijomis. Šie suaugusieji tampa autoritetais, turinčiais daug patirties ir išminties. Tiesa, kaip ir tėvai, jie stengiasi formuoti vyriškumą, jaučia pareigą auklėti, tačiau jaunuoliai tai priima kitaip nei šeimos siekį ugdyti. Šie suaugusieji yra idealizuojami, todėl ir jų dalyvavimas berniuko socializacijoje reiškiasi kitaip.

Pozityvus nuotykinis vyro personažas vaizduojamas visuose trijuose tekstuose. Šis suaugęs asmuo skatina vaikų svajones, tampa autoritetu, į kurį žvelgiama su pagarba, netgi nuostaba ir pasitikėjimu. Pavyzdžiui, „Žydrųjų jungų“ nariui Šarūnui didelę įtaką padaro Kapitonas Bocas, kadaise „jaunomis akimis matęs per kelias mylias“, „tvirtomis rankomis lengvai valdęs laivą“, o „balsas dundėjęs lyg tikras varpas“ (ŽJ, 12). Bocas – tikros nuotykių literatūros personažas, tik jo nuotyčiai – praeityje ir atsiminimuose. Jis – jūrų vilkas, kuris „savo pasakojimais išmokė pamilti jūrą“, pamatęs, kad Šarūnas „tvirtai sudėtas, ryžtingo veido, drąsių akių“, Bocas nusprendė vaikiną padaryti jūrininku. Tai koreliuoja ir su tėvo vaidmeniu sūnaus gyvenime, nes tiek tėvas, tiek Bocas nori auginti, ugdyti tikrą vyrą, tačiau vienas vyriškumą formuoja disciplinuodamas, skirdamas darbų, o kitas veikia skatindamas imtis šiame kūrinyje vyriškos specialybės – tapti jūreiviu. Šių vyriškumo modelių ryšys su asmens saviraiška – skirtingas. Bocas paskatina laisvę, nepriklausomybę, o tėvas riboja, priskiria jaunuolį namų erdvei. Teorinėje dalyje aptarėme Kimberly Reynolds mintis, kuri pabrėžė, jog vyriškumas susideda iš skirtingų prielaidų, koks turi būti vyras. Kapitono tikslas – „padaryti Šarūną jūrininku“, tai užmojis formuoti tam tikru būdu suprantamą vyriškumą, būsimą vyrą. Verta pridurti, kad nuotykių prado pasakojimai siekė formuoti drąsius,

¹⁴⁶ Ten pat, 140, p. 111.

ryžtingus, nesavanaudiškus, sąžiningus, stiprius berniukus – kaip kad Bocas mato ir formuoja Šarūną. Kapitonas Bocas, nors jau susenęs, bet drąsus, ryžtingas, tvirtas, protingas vyras, aplankęs Kanadą, Naująją Zelandiją, Australiją ir daugybę kitų valstybių. Jo patirtis yra turtinga, veiklos sritis – visas pasaulis. Savo ruožtu Šarūno tėvo patirtis nedidelė, ribota, nublinksta prieš turimą kapitono. Todėl jaunuolis idealizuoja Bocą, atsigręžia į jį, žavisi, mokosi, seka jo pėdomis. Kaip jau aptarėme, motina globoja, o tėvas skiria daug jau spėjusių įkyrėti ir varžančių laisvę darbų, todėl tekste susikerta šeimos kontrolė ir laisvė, kurią skatina Bocas. Kapitonas, jaunuolio akimis, ne tik jūreivio, bet ir vyriškumo autoritetas. Jūreivis nuotykių literatūroje – tai gerbiama vyriška profesija, todėl vyriškumas ir jūreiviškumas glaudžiai susiję.

Panašus į kapitoną Bocą nuotykinis suaugusio vyro personažas pateikiamas ir *Aštuntajame „Divonio“ jūreivyje* – tai laivo virėjas Marijonas. Tačiau šiame kūrinyje atsiskleidžia daugiau suaugusiojo autoriteto savybių – jis kantrus, nuoširdus, darbštus ir draugiškas, be to, Marijonas padaro didžiulę, o gal net ir didžiausią įtaką Vincės charakterio pokyčiams. Laive Vincė nori ten, „kur įdomumas, kur pats smagumas“ (ADJ, 51), darbo su Marijonu jis visai nevertina, nes „namuose šeiminkauja mama“, o jaunuolis „daug treniruojasi“ (ADJ, 51–52). Šiuo atveju svarbu pridurti, kad, pasak Nodelmano, dažnai berniukiškumas yra apibrėžiamas per priešpriešą su mergaitiškumu. Pavyzdžiui, būti vyru reiškia nenešioti rankinės, neįsimylėti vyro, t. y. nebūti moterišku¹⁴⁷. Pastebėta ir tai, kad vyriškumas laive skiriasi nuo vyriškumo sausumoje:

- Kiekvienas jūreivis turi mokėti skusti bulves, daryti ir kepti kotletus, gaminti valgi, plauti denį, gaudyti žuvį, atlikti bet kokią kitą darbą laive. O tu nuobodžiauji kaip... turistas. (ADJ, 51–52)

Laive „moteriški“ darbai suprantami kaip įprasti vyrui. Tikru jūreiviu tampama tik per tam tikrą laiką, todėl čia galioja kitos taisyklės nei sausumoje. Galima teigti, kad nepabuvus junga, netampama kapitonu. Be to, laive darbai nėra skirstomi į moteriškus ir vyriškus, nes įgulą sudaro vien vyrai, todėl tikras jūreivis turi užsitarnauti, užsidirbti šią poziciją. Nevertinęs virėjo darbo, laikęs jį moterišku ir vyrui nepritinkančiu, Vincė vis daugiau sužino, kodėl ši specialybė svarbi, išmoksta skusti bulves ir gaminti įvairiausių patiekalus, nes anksčiau prie to prisiliesti neteko. Marijonas tampa ir pavyzdžiu, ir tikru draugu, su kuriuo Vincė kalba apie Visažinį, reflektuoja griežtas senelio bausmes, savo tikslus. Marijonas yra tas vyras, kuris iš arti supažindina Vincę su gyvenimu ir darbu laive, su tuo, apie ką vaikinai svajoja, bet idealizuoja, nes niekada iš tikrųjų nebuvo susidūręs su jūreivyste. Vincė kelionę laivu pradeda visko norėdamas čia ir dabar, nekantraudamas,

¹⁴⁷ Ten pat, 66, p. 3.

nevertindamas to, ką turi, žvelgdamas naiviai ir vaikiškai, tačiau netikėti įvykiai laive ir geraširdis Marijonas paskatina Vincės asmenybės brandą. Susidūręs su vyro autoritetu, Vincentas į mokyklą pargrįžta nebesiekdamas bendraklasiui Visažiniui įrodyti savo tiesų, nebesivelia į ginčus ir barnius, jaunuolis išmoksta pasitikėti savimi. Taigi pozityvus vyriškumas yra sukuriamas už namų ribų.

Nuotykis kaip atsvara buičiai bei kasdienybei pasirodo ir *Lobių kalne*, kuriame ryškėja dar vienas suaugusio pozityvaus vyro personažas. Tiesa, šis tipas kiek kitoks nei prieš tai buvusieji – tai vyriškis intelektualas. Archeologo, kitapus ežero nuo protagonistų stovyklavietės kasinėjančio Lobių kalną, personažas derina nuotykį ir žinias. Šis vyras yra draugiškas, atviras, nagingas (iš medžio žievės teikia pavyzdį, kaip atrodo rasta antkaklė), kantrus („Archeologija nemėgsta skubotumo“ (LK, 44)), protingas, smalsus. Apgalvotomis ir išsamiomis istorijomis sudomina jaunuolius, sužadina jų smalsumą ir norą sužinoti, pamatyti daugiau. Susitikimas su šiuo, vaikinų akimis, įdomiu žmogumi tampa atsvara tam, kas laukia namuose ir kas spėjo įgristi – vėlgi supriešinama kasdienybė ir nuotykis. Naujasis pažinimas atrodo daug įdomesnis už buitį, todėl nesinori grįžti į kasdienybę. Dingusio lobio paieškos, kaip ir *Žydruosiuose junguose*, reiškia išsilaisvinimą iš namų erdvės. Archeologo išmanymą, žinių gausą reprezentuoja ir jo kalbos maniera, profesinė patirtis: „[...] Kadaise, kol dar į archeologiją nebuvo įklimpęs, tautosaka domėjausi: rinkau pasakas, visokias mįsles, minkles, legendas, padavimus.“ (LK, 21) Kai Jonas, Romas ir Kostas atvyko prie Lobių kalno, archeologas „ėmė aiškinti, ką ir kaip daryti“ (LK, 45), atskleisdamas svarbiausias žinoti detales kasinėjant. Vienintelis Kostas iš tiesų susidomėjo archeologija, nes per gyvenimą perskaitė nemažai knygų, o ir laimė nusišypsojo: „Pirmasis radinys, sveikinu! Tai ryškus gnaibytinės keramikos pavyzdys, datuojamas septintu–aštuntu amžiumi.“ (LK, 46) Kitiems jaunuoliams šis darbas atrodė „baisiai lėtas, nuobodus“ ir „bematant įgriso“ (LK, 48). Tačiau įdomumas greitai sugrįžo, nes lobis, apie kurį pasakojo archeologas, dingo, o vaikinai užsimojo jį surasti ir rado: „Geras žmogus tas archeologas, į visus žvelgia tartum pro padidinamąjį gėrio stiklą, ir, tur būt, todėl visi, susidūrę su juo, lyg geresni tampa.“ (LK, 201). Archeologas – tikras autoritetas jaunuoliams, kuris dar labiau praplečia anksčiau aptartų ir neretai suprantamų ar tekstuose išskiriamų kaip vyriškų savybių lauką, nes yra nuoširdus, atviras, geraširdis, atsakingas, atsidavęs, uolus, darbštus, žingeidus ir išsilavinęs. Neretai tokios ir panašios savybės traktuojamos kaip būdingos moterims. Vis dėlto, kaip ir buvo kalbėta teorinėje dalyje, moteriškumas ir vyriškumas neretu atveju turi tam tikrus suvokiamus kaip moteriškus arba vyriškus būdo bruožus, kurie palaikomi, teikiami ir tekstuose, kai kalbama apie vyrus ar moteris:

Ir Romui Žebai jau vaidenasi konstruktoriaus, automobilisto lenktynininko laurai. Kostas Grauža rausia kalvas ir slėnius, atkasa visą senovinę pilį... Jonas Vingilis narplioja painiausias bylas, kurių neįkastų pas Šerlokas Holmsas... [...] Zigmąs Viržinis tik lankstosi į visas puses griausmingai plojančiai publikai. (LK, 200)

Toks vyro modelis, kokį atstovauja archeologas, negailėdamas gerų žodžių, pagyrimų ir paskatos vaikinams, daro įtaką ir jaunuolių savęs supratimui, savo siekių realizacijai.

Aptarus visus kūrinius galima pastebėti vieną jiems visiems kaip nuotykių literatūros tekstams būdingą tendenciją – suaugusiojo iš šalies, t. y. ne šeimos nario, vaizdavimas. Šis asmuo paskatina susidomėjimą tam tikrais dalykais, taip pat ir patį nuotyki, jis moko, dalijasi išmone, užveda ant kelio, kviečia dialogui. Verta pabrėžti, kad pozityviai veikiantys suaugusieji vyrai dažniau sutikti ne šeimose, o išoriniame pasaulyje. Manytina, kad tai irgi paskatina nuotykių troškimą – šeimose stinga teigiamo autoriteto, personažas tarsi išstumiamas iš namų erdvės, o išoriniame pasaulyje jis įgyja pozityvią tapatybę. Motinos globoja, tėčiai – disciplinuoja, o kiti suaugusieji paskatina jaunatvišką polėkį, dar didesnę charakterio savybių raišką, tačiau kartu formuoja vyriškumą, nes jų pamintijimai, patarimai skatina knygoje išskirtas berniukiškas savybes (drąsą, ryžtą, sumanumą, smalsumą, aktyvumą). Kapitonas Bocas, virėjas Marijonas ir archeologas – trys vyrai, veikiantys skirtinguose kūriniuose, tačiau reprezentuojantys labai panašų vyro modelį – autoritetą, kuris išlaisvina, skatina svajones. Verta pridurti, kad tai dažnas atvejis nuotykių prado pasakojimuose, kai suaugęs žmogus, dažniausiai vyras, tampa pavyzdžiu jaunuoliams. Paauglių akyse tėvai atstovauja auklėjimui, pamokslams, kurie vargina, kuriems norisi priešintis, o štai nepažįstamas, daug pasiekęs, patyręs didžių nuotykių, susidūręs su iššūkiais, atrodo egzotiškas ir įdomus, apie tokį asmenį vaikinai dažniausiai skaito knygoje ar girdi iš istorijų, o siužete jis atsiranda pačiame jų gyvenime. Svarbu ir tai, kad toks suaugęs yra atviras dialogui, jis pasižymi gausybe savybių, kurios nebūtinai visuomenėje traktuojamas tik kaip vyriškos: nuoširdus, geraširdis, protingas, išsilavinęs, teisingas, kantrus, iškalbingas, ryžtingas. Šis vyro modelis, sutiktas visuose trijuose kūriniuose, yra pavyzdinis, tikras autoritetas bręstančiam jaunuoliui, kuris nenori klausytis tėvų, kartais maištauja, tačiau jam ne ką mažiau reikia tinkamo vyro modelio, nes paauglys save tapatina su pavyzdžiu, kurį mato, dar daugiau, su tuo, kurį idealizuoja troškimų vedamas. Svarbu ir tai, kad nuotykių prado pasakojimai yra susiję su berniukiškumu, nes vaikinai čia ir pagrindiniai personažai, ir siekiama auditorija. Berniukiškumas – tai neįprastų situacijų ieškojimas, spontaniškumas, drąsa, ne visada šeimos požiūriu tinkamas, atsakingas elgesys, paauglių prieštaravimas nuobodžiai kasdienybei. Nuotykių prozoje suaugusieji padeda berniukiškumą kreipti tinkama linkme, formuojamas vyriškumas.

Apibendrinant nuotykių prozos analizę galima pastebėti, kad, kitaip nei Vakarietiškoje žanro tradicijoje, sovietmečiu siekta formuoti pavyzdinį jaunuolį ir pionierių, kuris būtų protingas, stiprus, narsus, teisingas ir atsidavęs valstybei. Pastebėta, kad ir klasikinis nuotykių literatūros siužetas – lobio paieškos – pertvarkomas pagal tarybinės ideologijos dėsnius. Tiesa, kaip ir Vakaruose, taip ir čia tekstams būdingas vyriškos lyties personažų dominavimas, jų siekis pasinerti į nuotykių. Svarbu ir tai, kad greta pavyzdinio jaunuolio ar pionieriaus sovietmečio nuotykių literatūroje atsiranda besipuikuojantys, nemalonūs, į materialumą orientuoti vaikinai. Pastarieji pasitelkiami modeliuojant ir apibrėžiant tinkamą, sektingą elgesio modelį. Be to, nuotykių prado pasakojimuose berniukų elgsenos, laikysenos, galų gale nuotykių pasirinkimas siejamas su šeima, tarpusavio santykiais. Tekstuose kuriamas globėjiškos motinos portretas, kuris ir formuoja, ir varžo vyriškumą, nes vaikinai nori išsivaduoti iš motinų rūpesčio, per didelio dėmesio. Verta pridurti, kad yra ir išimčių – motinos ne tik globoja, bet ir smurtauja, grasina, pravardžiuoja. Savo ruožtu skirtingi ir tėčių portretai, bet vaikinams didelę įtaką daro griežto tėvo tipas, siekiantis per darbą, discipliną ugdyti jaunuolius, besipriešinantį išdaigoms, vaikiškumui, t. y. neatsakingumui, spontaniškumui, nutrūktgalviškumui. Padaužos, norintys vien pramogauti, sulaukia priešiško – vyras turi būti rimtas, racionalus, stiprus. Nuotykių literatūros kūriniuose aiškėja takoskyra tarp minėto vaikiškumo ir vyriškumo. Suvokta, kad, kaip ir aptarta teorinėje dalyje, šeimos vyrų personažai užsiima vaiko disciplinavimu, intelektualinės veiklos skatinimu, aktyvia veikla, o motina užtikrina gerą savijautą, pasirūpina maistu, sveikata. Akivaizdu, kad knygoje teikiami neigiami ir teigiami šeimos modeliai, kurie daro didžiulę įtaką vaiko bruožams, jo elgsenai, savivokai ir saviraiškai. Todėl tekstų atžvilgiu tinkamas modelis yra tas, kuris moko vyriškų veiklų ir šių savybių raiškos, o neigiami, atvirkščiai, skatina melą, pavydą, nuoskaudas, smurtą, piktažodžiavimą, nepasitikėjimą savimi. Nuotykių literatūroje reikšmingi ir suaugusiųjų (ne šeimos narių) personažai, paskatinantys nuotykių, reprezentuojantys laisvę, nes namų erdvėje jaučiama tėvų kontrolė. Svetimo, kito pažinimas tampa atsvara nuobodžiai kasdienybei, įkyrėjusiems darbams ar tėvų globėjiškumui. Tekstuose ryškėja pozityvių vyrų-autoritėtų portretai, kurie, protagonistų akimis, atrodo egzotiški, įdomūs, jaudinantys. Visi šie suaugusieji geba sudominti savo patirtimis, jie geri, sumanūs, teisingi, kantrūs, draugiški, kartu ir narsūs, stiprūs, nagingi. Suaugusieji stipriai praplečia vaikino pasaulėvaizdį ir savipratą, kurią formuoja tėvai. Kaip matome, berniuko socializacijai įtaką daro gausybė veiksmų, formuojančių jo socialinę lytį, teikiančių lūkesčius, modeliuojančių elgseną.

2.2. Problemų proza: vyriškumo modeliai, tėvų ir suaugusiųjų figūros

2.2.1. Skirtingi vyriškumo modeliai ir jų konfliktai

Toliau šiame darbe bus analizuojama problemų proza. Pirmojoje dalyje dėmesys skiriamas jaunuolių portretams ir jų vyriškumo raiškai. Kiti skyriai apžvelgs šeimos ir suaugusiųjų paveikslus, kurie ne ką mažiau svarbūs jaunuolio gyvenime. Tekstuose sutinkamas ne vienas vyriškumo modelis, taip pat pastebėta, kad tarp jų vyksta tam tikra kova, todėl svarbu tyrimą skaidyti aspektais ir žiūrėti, ką mums siūlo literatūra.

Pasak Bubnio, paauglystė – „itin svarbus laikotarpis jauno žmogaus gyvenime – dūžta iliuzijos, susikurti idealai ne visada atitinka tikrovę“¹⁴⁸. Problemų literatūroje minėti aspektai – vieni esminių. Šioje žanrinėje grupėje būtinai atsiranda seksualumas, alkoholio vartojimas, agresyvumas – tai, ko nėra nuotykių literatūroje. Anot Zurbos, „augantis bręstantis žmogus visada konfliktiškas“, be to, „jo charakterio, besiformuojančios asmenybės kitimas labai ryškiai atspindi pačios visuomenės ir išorinius, ir giliuosius procesus“¹⁴⁹. Problemų literatūra atskleidžia paauglystės sudėtingumą, aprėpdama begalę skirtingų ir opių problemų. Kaip teigia Bubnys, būtent todėl rinko ir į *Arberoną* sudėjo tai, „kuo jaunimas gyvena, kuo kvėpuoja, kas dusina ir verčia protestuoti“¹⁵⁰. Be to, problemų prozoje vyriškumo raiška įtempta, dinamiška, teikiama kaip procesas, todėl svarbu išanalizuoti, kokie modeliai teikiami kūrinuose, kaip jie sąveikauja, kokia pageidaujama vertybinė pozicija steigiama, o koks vyriškumas rodomas kaip pralaimintis. Verta pridurti, kad personažo lytis (šiuo atveju – vyras) nebūtinai implikuoja, kad aktualizuojamos su lytimi susijusios problemos, kartais keliamos ir bendražmogiškos savybės. Analizėje, pasitelkiant tekste išryškėjančius argumentus, pabrėžiami vyriškumo klausimai, kurie reiškiasi per tarpusavio, šeimos santykius ar santykius su merginomis, kitų vyrų lūkesčius, pasakotojo poziciją.

Problemų prozos kūrinuose skleidžiasi maištaujančių, pasimetusių ir kartu teisingo bei tinkamo vyriško autoriteto ieškančių paauglių portretai. Šioje žanrinėje grupėje berniukų charakterio raida tampa socializacijos modeliu, t. y. personažo charakteris, jo raida susijusi su berniukiškumo, vyriškumo formavimu. Tokiu atveju personažai keičiasi, dvejoja, susiduria su iššūkiais, bet galų gale įsteigiamas tinkamas vyriškumo modelis, kuris yra susijęs su charakterio raida. *Arberone* protagonistas Arūnas išgyvena sumaištį – išsiskiria tėvai, motina išsiveža brolių Saulių, nutolsta nuo Arūno, tėvas išgėrinėja, nepasitiki sūnumi, direktorė kontroliuoja kiekvieną žingsnį mokykloje, miršta geras draugas. Neradęs kalbos

¹⁴⁸ Stasys Lipskis, *Interviu su rašytojais*, Vilnius: Vaga, 1980, p. 377.

¹⁴⁹ Ten pat, 148, p. 488.

¹⁵⁰ Vytautas Bubnys, *Širdimi regėti*, Vilnius: Alma littera, 2012, p. 168.

su motina, neatleidęs jai už išskyrimą su Sauliumi, taip pat negalėdamas šnekėtis su tėvu, kuris sūnaus akyse praranda vertę, nes nesiklauso, skaito pamokslus, meluoja apie savo praeitį ir vis daugiau geria, Arūnas tolsta nuo abiejų tėvų. Reflektuodamas ankstesnius laikus, kai šeima gyveno drauge, Arūnas pamena metą, kai mokykloje „varė vien penketais“, buvo „pavyzdingas pionierius, angeliukas“, „būrio tarybos pirmininkas“, barantis dvejetukininkus, ypač prastai besimokantį Beną, paliktą antriems metams kartoti kursą¹⁵¹. Pašliję tėvų, o kartu ir šeimos santykiai lemia Arūno pokyčius. Jam „vis sunkiau paimti vadovėlį į rankas“ (AB, 50), nustoja lankytis mokykloje, pradeda vartoti alkoholį, kavineje užsisakydamas „du šimtus gramų vyno“ (AB, 50), o ilgainiui su draugais vartoja ir degtinę (AB, 149). Arūnas atsiduria anapus šeimos ir mokyklos, ten, kur yra nesaugi zona. Bastosi po naktinius klubus, domisi merginomis („Kokia graži jos krūtinė“, „ilgakoję juodukė“, (AB, 81), „Jai labai tinka pilkas džemperis ir mėlynas mini sijonukas. Jos gražios kojos... tokie apvalūs keliai, (AB, 114)), per vieną savaitę, kuri pasakojama knygoje, susiduria su keliomis, tačiau rimto santykio neužmezga. Galų gale Arūnas įsivelia į muštynes („[...] Benas atšoka, o aš tuokart vaikiniui pakišu koją, ir jis vėl suklumpa. [...]“ (AB, 159)) ir smarkiai sužeistą bei kruviną vaikina palieka tysoti ant gatvės – pabėga. Vis dėlto Arūnas reprezentuoja ne vieną vyriškumą. Tiksliau, Arūno vyriškumas formuojasi – nors jo elgesyje pastebimas maištas, kartu vaikinai rūpinasi jaunesniu broliu, nori daugiau laiko leisti kartu („[...] dirbsiu ir turėsiu atskirą kambarį... mažą kambarėlį, kuriame tilpsime tik mudu du“ (AB, 132)), prisimena Anapilin iškeliavusį draugą, artimą ryšį, ieško anksčiau bilietų eilėje paliktos Svetlanos, iš kurios pasityčioja („Kodėl aš priverčiau ją nebetikėti manimi?“ (AB, 118)), galų gale – grįžta į mokyklą. Galime stebėti charakterio raidą – nuo gerai besimokančio iki išgyvenančio krizę, tačiau vis dar rūpestingo, atsigręžiančio į sąžinės balsą ir sugrįžtančio į mokyklos suolą.

Šimtadienyje, kai pašlyja Ginto ir Virgos santykiai, ryškėja maištaujantis vaikinio vyriškumas. Ginto mylimoji Virga tampa liūdna, pikta, atšiauri, grubi, nustoja bendrauti ir vengia žmonių, ypač – kontakto su Gintu. Jis ieško Virgos internete, kviečia dalyvauti abiturientų šventėje, siekia pasikalbėti, o Virga atstumia. Atstumia, nes ji nėščia. Tai sužinojęs pasikeičia ir Gintas – akys pasidaro tamsios, vengia žmonių, užsisklendžia, apninka pesimizmas, nebelieka „neramaus, truputį aikštingo, kartais kvailokai karšto“¹⁵² vaikinio. Jaunuoliai išsibando suaugusiųjų vaidmenis, šiuo atveju keliami ir atsakomybės klausimai. Tokioje situacijoje kiekvienai iš lyčių dera elgtis skirtingai – iš vyro tikimasi

¹⁵¹ Vytautas Bubnys, *Arberonas*, Vilnius: Vaga, 1969, p. 50. Toliau tekste bus teikiama santrumpa „AB“ ir puslapis.

¹⁵² Algimantas Zurba, *Šimtadienis*, Vilnius: Vaga, 1975, p. 184. Toliau tekste bus teikiama santrumpa „ŠD“ ir puslapis.

stiprybės, ryžto, užtikrintumo, finansinio aprūpinimo, o iš moters – emocionalumo, rimties, globėjiškumo, motiniškumo. Kūrinyje raiška vėl kitokia – Virga griebiasi savisaugos, ji per daug pasimetusi, todėl tampa ciniška, o Gintas pradeda maištauti, tačiau jo maištas reiškiasi per tylą, susimąstymą, vidinį skausmą ir užsisklendimą, jis demonstruoja ne stiprybę, o šaltį:

Atrodė, visi pasirengę susiremti su bet kuo, grumdamiesi už Gintą. Ne, ne už ankstesnįjį – nutrūktgalvį, garbanių, išmoningą, mėgusį ir norėjusį būti pirmuoju; ne už Gintą, į didelį vaiką panašų drimbą, be galo sutrikdavusį, kai ji, paakinta tuštybės, leisdavo jam prisiliesti, lyg išmalda padovanodavo tik apgailėtinus džiaugsmo trupinius; jie – tarytum mūras – už dabartinį Gintą – prigesusį, nebeatpažįstamą, už tą, kurio nemėgsta, bet ir nesmerkia už silpnavališkumą, nes priešais – tikrasis šito pasikeitimo kaltininkas. (ŠD, 227)

Verta pridurti, kad tam tikri Ginto vyriškumo aspektai, pavyzdžiui, elgsenos ir bendravimo pokyčiai, ryškunami būtent per santykį su mergina – Virga. Vis dėlto kūrinyje taip pat pastebima Ginto charakterio raida, jis reprezentuoja ne tik maištaujančio, sutrikusio vyriškumo modelį. Kartu jis kūrybingas, entuziastingas, jautrus, ryžtingas, išradingas ir protingas vaikinai, besistengiantis suorganizuoti klasei šimtadienį, ieškodamas santykio su Virga, gebėdamas valdyti vidinę sumaištį ir pasimokydamas: „Kiekvienas turime savo galvą. Kalbėsime tai, ką jausim ir galvosime. Tik taip būsime laisvi. O aš noriu būti toks.“ (ŠD, 281) Gintas, kaip ir Arūnas, keičiasi – jo aktyvumą, įsitraukimą, norą lyderiauti, rūpintis, kūrybingumą ir entuziazmą pakeičia liūdesys, pesimizmas, atšiaurumas, nusivylimas. Tačiau kartu galime stebėti siekį užsimiršti, atleisti ir atsitiesti, kuriam prireikia laiko. Šiuo atveju santykis su mergina yra tas veiksnys, kuris lemia vyriškumo raišką. Tiek Ginto, tiek Arūno vyriškumas formuojasi – abu jie protingi, draugiški ir rūpestingi, tačiau sudėtingos gyvenimo situacijos, netinkami autoritetai arba jų nebuvimas paskatina chaosą, nevirtį, neteisingus sprendimus. Kita vertus, abudu personažai kartu eina garbingojo vyriškumo link, surasdami savo kelią. Toks vyriškumo modelis pasižymi drąsa, atsakomybės jausmu, sumanumu, atjauta, teisingu elgesiu. Svarbu paminėti, kad šiuose kūriniuose toks vyriškumas – garbingasis – įsteigiamas kaip tinkamas vyro modelis.

Brutalus, dominuojantis vyriškumas – dar vienas modelis, kuris sutinkamas analizuotuose kūriniuose. Toks vyriškumas pasižymi agresyvumu, galios, jėgos demonstravimu, siekiu dominuoti. Neretu atveju brutalus vyriškis rūko, geria ar vartoja kitus svaigalus. Šiuo atveju ir vėl stebimas santykis su merginomis, kuris atskleidžia berniukų savybes kaip vyriškumo raišką. *Arberone* artimas Arūno draugas Benas būtent toks ir yra – kelis kartus mokykloje kartojęs kursą, dvejetukininkas, nusprendęs nebaigti vidurinės ir susirasti darbą. Jo „saujoje dzingsi kapeikos“, turi „pinigų kaip šieno“, Benas – „laisvas paukštis, savarankiškas“ (AB, 46), nes ne tik dirba, bet ir turi nuosavą būstą, gyvena vienas. Jėgą vaikinai demonstruoja muštynėmis („[...] Benas žiebia jam, besikeliančiam nuo

šaligatvio“ (AB, 159)), taip pat naudodamas prievartą prieš Bronę („Nusitempiau prie Neries. Tamsu, tylu, aš ir pabandžiau ją... Ką čia, visos jos tokios“ (AB, 47)). Jaunuolis nori įrodyti savo galią, siekia pripažinimo – negali pakęsti minties, kad Bronė susitikinėja, tai verčia jį jaustis silpnesniu, todėl pasitelkia kumščius ir tokiu elgesiu tarsi pridengia įsivaizduojamą savo silpnumą. Per Beno ir Bronės santykį, t. y. per vaikinio ir merginos santykį, pasakotojas siekia parodyti brutalaus vyriškumo problemą. Per prievartą siekiantis fizinio kontakto, negebantis užmegzti ryšio vyriškumas yra kritikuojamas, destruktivus ir pralaimi, jis nėra tinkamas jaunuolių socializacijai. Šiam, dominuojančiam vyriškumui, būdingas dažnas alkoholio vartojimas, todėl „iš parduotuvės išsena su buteliu rankoje“ (AB, 151), o naktiniame klube jis „su kvapeliu, linksmesnis“, nes vis dingsta „truktelėti“ (AB, 91). Jam puikiai sekasi su merginomis, turi daug draugų, jis stilingai rengiasi. Į Beną panašus *Šimtadienyje* pasirodantis Algis Sadukas, buvęs internato gyventojas, kuris smarkiai pasikeitė:

Aukštas, vos pastebimai garbanotas, didelėmis akimis vaikiną. Sodriai želiantys ūsiukai, viskuo patenkinto žmogaus šypsena. Truputį savimyla, pernelyg pasitikintis, tuo neretai pritrenkiantis kai kuriuos mokytojus [...] (ŠD, 284)

O dabar jis „neįtikėtinais apsileidęs, pakumpęs, išdraikytas plaukais“, nuo jo „iš tolo trenkė pigiu gėrimu“, o „blausios akių lėliukės baugščiai bėgiojo į šalis“ (ŠD, 286). Šiuo pavyzdžiu demonstruojamas skirtingos jaunuolio raidos galimybės – kaip buvo, galėjo būti, tačiau netinkami sprendimai, atramų stygius, lėmė neigiamus personažo pokyčius. Prieš metus mokyklą baigęs jaunuolis griebėsi alkoholio, kuris, atrodo, turi padėti užmiršti nuoskaudas, ir pavienių, nereikšmingų santykių su merginomis. Nuo Algio visada trenkia alkoholiu, taip pat jis rūko, o tai lemia dažną jo irzlumą, agresyvumą. Neužmezga jis ir šiltų, artimų santykių su merginomis. Prieš Virgą, kuri laukiasi jo vaiko, buvo „Jūra. Sena meilė. Jau perdegusi. Jau viskas“, – į ausį aiškino Algis.“ (ŠD, 206), tačiau greitai baigėsi ir naujoji meilė Virgai. Gražias Saduko kalbas pakeitė nuolatinis girtavimas ir dėl to kylantys konfliktai:

– Tu tikra karvė! [...] Nusibodai. Viskas nusibodo! Šlykštytynės!.. [...] Gana! Kad man čia nėra kojos! [...] Piemene! Nesusitvarkai ir dar kabiniesi kaip katė! Sakiau – nėra kojos. Nušvilpt man į tavo ašaras... (ŠD, 288)

Po jos atsirado kita – buvusi bendraklasė Dalia, kurią žadėjo tuoj pat vesti. Sadukas nesiekia emocinio ryšio, jis elgiasi brutaliai. Jo įkūnijamas vyriškumas neprisiima atsakomybės už savo veiksmus, siekia lytinių santykių, negeba mylėti, atjausti, suprasti, žemina kitus, o nepilnavertiškumo jausmui paguoda tampa alkoholis. Tiek Benas, tiek Algis Sadukas įkūnija brutalią, vulgaraus vyriškumo modelį, kuris neatsiejamas nuo alkoholio vartojimo, muštynių. Jie puikuoja savu stogu virš galvos, pinigais ir laisve. Tokio tipo vyrai savo galią ir statusą bando įtvirtinti svaigindamiesi, demonstruodami jėgą, dominuodami.

Problemų literatūroje vyriškumas veikia kaip manipuliacijos, konkuravimo, terorizavimo, poveikio vienas kitam darymo forma. Vaikinai ne tik formuoja modelius, bet ir manipuliuoja „neteisingais“, siekdami savo tikslų. Dviejų vyriškumo modelių konfliktas ir tinkamo vyriškumo modelio stygius pastebimas *Arberone* tarp Arūno ir Beno. Neturėdamas vyro autoriteto namuose, Arūnas maištauja gerdamas, įsiveldamas į muštynes, vienkartinis santykius su merginomis. Tokią maišto formą vaikinai pasirenka, nes artimiausias jo draugas, Benas, būtent taip ir gyvena, todėl daro didžiulę įtaką Arūno elgsenai, pasirinkimas, pasaulėžiūrai. Nenorėdamas grįžti namo, Arūnas užuovėjos ieško bendraudamas su Benu, kuris dažnai išgėrinėja ir paveikia protagonistą:

Padedu stiklinę. Koja užkliūva už tuščių butelių, ir jie triukšmingai sudžeržga.

Martas vis dar juokiasi, Benas sako:

– Ko tu iš jo nori, jis – mokinys.

Tarsi Benas būtų pasakęs: jis – mamos vaikelis... skystablauzdis... jam tik pienuko...

Aš paimu stiklinę ir išgeriu iki dugno. (AB, 149)

Šiuo atveju ir vėl aktualizuojamas berniuko socializacijos procesas, o vyriškumas atsiskleidžia per dviejų personažų tarpusavio santykį, nes vienas jų (Benas) formuoja vyriškumo lūkestį, kurio tikisi iš kito (Arūno). Komentaras, kad jis – tik mokinys, verčia įrodyti, jog yra kitaip. Arūnas siekia pritaikyti prie būrio jaunuolių, nenori jaustis prastesnis ar pasirodyti „skystablauzdis“ jų akyse. Beno ir kitų vaikinų juokas, kandus žodis, pašaipus žvilgsnis – manipuliacija, siekis paveikti, kuris padaro įtaką Arūnui. Akivaizdu, kad šiuo atveju susiduria brutalus, vulgarus ir maištaujantis, pasimetęs vyriškumo modeliai. Pirmasis nesunkiai paveikia antrąjį, nes Arūnas neturi tinkamo pavyzdžio. Svarbu prisiminti ir tai, ką Nodelmanas apibrėžė kaip grupinį, būrio vyriškumą, egzistuojantį visuomenėje, kai vyrams svarbu kurti ryšį su kitais vyrais, dar daugiau, įrodyti, kad esi vyras. Arūnas yra priimamas tarp kitų besisvaiginančių jaunuolių, t. y. tarp vyrų. Alkoholio vartojimas su bičiuliais tampa viena iš vyriškumo raiškų. Arūnas geria, nes nenori, „kad Benas vėl primintų: mokinys!“ (AB, 151) Arūną „vyno kvapas nukrečia [...]“ (AB, 152), „galva sunki“ (AB, 156), reikia grįžti namo. Galvodamas, bet nesiryždamas veikti, Arūnas, paskatintas Beno, įsivelia į muštynes:

– Gal nereikia, Benai.

– Bijai?

– Ne, aš... Bet gal... [...]

– Gal kitąkart, Benai.

– Nezyk, seni. Aš noriu pažiūrėti. [...] (AB, 157)

Benas, siekdamas savo tikslo – sumušti naująjį Bronės vaikina, – terorizuoja Arūną, pabrėždamas baimę, kyla įtampos. Benas provokuoja Arūną apeliuodamas į tai, kas yra vyriška, ir reikalauja tai įrodyti. Beno vyriškumas ir jo supratimas, koks turėtų būti vyras, tampa manipuliacijos įrankiu prieš Arūną. Todėl čia kovoja du skirtingi vyriškumo modeliai

– agresyvusis ir einantis garbingojo vyriškumo link. Šiame konflikte dalyvauja pasakotojas, jis supriešina du modelius ir daro poveikį, ugdydamas skaitytoją, kreipdamas jį tinkama linkme. Benas „neprašo [...] pagalbos, jis įsako“ Arūnui veikti, (AB, 158), kalba grubiai („gyvatė“, „rupūžė“ (AB, 158)), savo ruožtu Arūnas ragina „nesiusti“, nepulti iš pasalų (AB, 158). Beno vyriškumo modelis žaloja žmogaus prigimtį, todėl pasakotojas jį kritikuoja. Arūnas žino, ką Benas ketina daryti ir kad toks kito vaikinio užpuolimas – žemas ir niekingas, tačiau teisingų veiksmų nesiima:

- Tu turi kietus kumščius ir, jeigu reikės, paleisi juos į darbą. O pradžiai vieni niekai, girdi, seni? Kai jis grįš, paprašysi degtukų...
- Bet gal...
- Degtukų paprašysi, supratai? [...]

Vaikinas stabtelia, susigrūda rankas į kelnių kišenes. Aš net nepastebiu, kaip Benas užsimoja, tik išgirstu duslų smūgį. [...] Vaikinas parkrinta, kaukštelėdamas galva į cementą. [...] Ir tik dabar pamatau ant Beno dešinės rankos kastetą. Man pasidaro baisu. (AB, 160)

Pasakotojas vaizduoja Beną kaip nesivaldantį, negebantį sustoti, kontroliuoti savo veiksmų, o Arūnas stengiasi sustabdyti įniršusį draugą, prašo „liautis“, sako, kad „užmuš“ parkritusį vaikina. Dar daugiau, Benas vos susilaiko nuo smūgio Arūnui. Aiškėja, kad Arūnas žino, koks yra teisingas sprendimas, bando sustabdyti draugą, bent minimaliai ištaisyti situaciją. Šioje situacijoje yra mažiausiai du modeliai: vienas, kuris rodomas kaip suprantamas vyriškumas (gerti, muštis ir kt.), o kitas, tikrasis, sunkiai pasiekiamas, garbingas vyriškumas. Benas manipuliuoja, jo nuomone, „netinkamu“ vyriškumo modeliu, kurį įkūnijantis vyras gali baimintis, paisyti etikos normų ar atsisakyti sumušti niekuo dėtą asmenį. Arūnas kaip personažas atveria vyriškumo tapatybės įtampą, kuri pasimetusi, nes yra formuojamas ir veikiamas skirtingų įtakų. Arūnas ir vėl priverstas įrodyti savo vyriškumą prieš draugą – negeba perkalbėti Beno, tiksliau, tvirtai jam pasipriešinti, nors žino, kad abu pasielgs neteisingai. Nenori pasirodyti bailys, kaip ir tuomet, kai atsisakė gerti, todėl imasi prisitaikėlio vaidmens. Kai stinga teisingo, tinkamo vyriško autoriteto ir šios pozicijos neužima tėvas, į siužetą pasakotojas įveda netikrą vyriškumo orientyrą, skatinantį svaigintis, veltis į muštynes. Benas savo vyriškumą orientuoja pagal tokius standartus kaip smurtas, agresyvumas, galios siekis, alkoholio vartojimas, seksualinis aktyvumas, o Arūnas, nors ir maištauja, prisitaiko, tačiau tikroji jo vertybių sistema kiek kitokia – jam rūpi šeima, draugai, jį graužia sąžinė neteisingai pasielgus, nenori svaigintis, apgaudinėti, meluoti. Kūrinio pabaigoje Arūnas pasakoja susitikęs su tėvu, atvirai pasikalbėjęs, o sulaukęs auklėtojos skambučio, nusprendžia grįžti į mokyklą. Šiuo atveju pabaigoje įsteigiamas teigiamas socializacijos modelis – vyriškumas, kuris yra doras, atsakingas, protingas, teisingas. Pageidaujama vertybinė pozicija atmeta galios, dominavimo raišką, jėgos demonstravimą, alkoholio vartojimą. *Arberone* vyksta kova tarp skirtingų vyriškumo modelių, kurių vieną

įprasmina Benas, kitą – Arūnas, tačiau jaučiama pasakotojo pozicija ir teisingo vyriškumo samprata. Kūrinyje daug dėmesio skiriama Arūno mąstymams po muštynių, nes vaikinai jaučiasi „tarsi vagis“, tačiau stengiasi neigti nakties įvykius („Aš niekur nebuvau ir nieko nemačiau, tik reikia tyliau kvėpuoti ir visiškai nusiraminti“ (AB, 161)). Kad ir kaip stengtųsi pasipriešinti, Arūno pirštai „nervingai virpa“ (AB, 164), jam skauda veidą, rankas, jį graužia sąžinė, įsivaizduoja aplinkinių žvilgsnius, jaučiasi sekamas, jam liūdna. Arūnas skaudžiai išgyvena muštynes, todėl pasakotojo formuojama teisingo vyriškumo samprata laimi, nes jos link eina ir protagonistas. Galima suprasti, kad pasakotojas parodo, jog vienas vyriškumas suprantamas kaip geras, o kitas – kaip negatyvus, nors Arūnas nepasielgia kaip derėtų garbingajam vyriškumo modeliui, pasiduoda manipuliacijoms, vis dėlto jo elgsena, apmąstymai po muštynių parodo ėjimą siektino vyriškumo link. Vyriškumų konfliktai, pageidautino vyriškumo modelio steigimas, suformavimas, siekiantis tinkama linkme nukreipti ir skaitytoją, parodo personažo charakterio raidą kaip socializacijos modelį, kuris susijęs su vyriškumo problema.

Įtampa, kova tarp skirtingų vyriškumo modelių reiškiasi ir *Šimtadienyje*, kai susiduria du vyriškumo tipai, tarp kurių kyla konfliktas. Aptardami Ginto vyriškumą, kalbėjome apie glaudų santykį su Virga, lėmusį pokyčius. Ne ką mažiau vyriškumo formavimui svarbūs ir priešingų modelių susikirtimai, nes ir jie šiuo atveju daro įtaką personažo charakterio kaitai. Dar daugiau, skirtingi vyriškumo modeliai konfliktuoja, nes susidaro savotiškas veikėjų trikampis – Gintas, Algis ir Virga. Gintas – draugiškas, kūrybingas ir ryžtingas vaikinai, tik sužinojęs apie Virgos nėštumą ir menką požiūrį į jūdviejų draugystę, pradeda maištauti – nutolsta ir užsisklendžia. Algis Sadukas – metais vyresnis, internatą jau baigęs ir nuosavuose namuose gyvenantis jaunuolis, blausių akių, nemalonaus charakterio ir visada „su kvapeliu“. Kūrinyje šie du skirtingi vyriškumo modeliai konfliktuoja. Gintas atsisako gerti su Algiu Saduku, Ginto elgesyje jaučiamas priešiškas, tarp jaunuolių tvyro įtampa. Gintui Algis – ne draugas: „[...] Ne dėl to, kad Algis visada į kitus vaikus žiūrėdavo iš aukšto. Daug mergaičių nenuleisdavo nuo jo akių. Virga – irgi“ (ŠD, 118). Šiuo atveju Virga – mergina – lemia konfliktą, susipriešinimą tarp Ginto ir Algio, be to, čia merginos funkcija atskleidžia ir skirtingus vaikinų vyriškumo modelius, vyrų elgsenas – vienas, kuris neprisiima atsakomybės, atstumia merginą, paskatina jos cinizmą, pyktį, sumaištį, ir kitas – supratingas ir jos siekiantis – atstumiamas pačios merginos, įskaudintos, todėl skaudinančios kitus. Pastarasis vyras nesikeikia, nesikarščiuoja, atvirkščiai, jam pačiam skauda dėl išdavystės, dėl nepasitikėjimo, dėl atstūmimo. Santykių tarp Ginto ir Saduko, šis jaučia pranašumą, didžiuojasi pusnuogių moterų nuotraukomis iškabinėta siena, o kalbant apie paneles jo akyse pastebimas „neramus žiburiukas“ (ŠD, 120):

- Pačios? – Sadukas vis dėlto nemoka tvardyti, vėl išsiviečia – negražiai ir nemaloniai. Nekelkime jų ant altoriaus. Va čia, prie šitos sienos... Pala, kelios? Viena, dvi... Penkios. Jau penkios šoko striptizą. Pačios – girdit? (ŠD, 123)

Algis savo vyriškumą formuoja pagal kitokią vertybių sistemą nei Gintas, dar daugiau, vyriškumą atskleidžia ir ryšys su merginomis. Pirmajam svarbūs seksualiniai santykiai, į merginas žvelgia kaip į objektą, taip pat jis visą laiką geria, puikuoja, kad turi savo stogą virš galvos. Gintas į paikas diskusijas apie internato merginas nesivelia, jį erzina „demonstratyvi savimeilė“ (ŠD, 121), nors Virgos šaltumas trikdo, o vėliau sukelia ir sumaištį, bet Gintas yra atsakingas, iškalbingas, rūpestingas, kūrybingas, be to, kitoks jo požiūris ir į merginas ar moteris. Šia dviejų skirtingų vyriškumo modelių sandūra siekiama kritikuoti Algio vyriškumo raišką, šis ir vėl implikuojamas kaip destruktivus, netinkamas, o Ginto atveju vyriškumas steigiamas kaip pozityvus. Analizuojant minėtų dviejų vyriškumo tipų konkurenciją dėl Virgos, aiškėja, kad požiūris į merginą nėra vienodas. Būti patraukliam merginoms – svarbi vyriškumo dalis, todėl nenuostabu, kad tarp Ginto ir Algio jaučiama įtampa, kova. Algiui mokantis internate Virga jam simpatizavo, „sako, kartais juos matydavę dviese“ (ŠD, 118). Ilgainiui mezgėsi draugystė ir tarp Ginto bei Virgos: „Ji pati pasislinko. Pati ištiesė rankas, pati ir prigludo. Lūpos buvo karštos ir godžios.“ (ŠD, 28) Tačiau Virga paniekino santykį su Gintu:

- Neprašysiu, kad atleistum, – pagaliau vėl prabyla Virga. Bet žinok – iš tavęs tik šaipydavausi. Kai kada patikdavo paerzinti. [...] Ir kartą apkvaišusi pati... Ne kartą – visą rugsėjį ir spalį savaitės pabaigoje aš eidavau pas Algį... (ŠD, 162)

Virga pasirinko vulgarų, brutalų vyriškumo tipą – Algį, kuris galų gale nutraukė su ja santykius, nekreipė dėmesio ir į nėštumą. Nodelmanas tokio tipo vyriškumą vadina patriarchaliniu, sakydamas, kad jis neatspiria moterims, yra geidulingas, nesiekia emocinio ryšio, vilioja, nori seksualinių santykių. Savo ruožtu Gintas, rūpinęsis, skyręs savo dėmesį, ieškodavęs Virgos žvilgsnio ir ne visada drąsus, tapo niūrius, vengė žmonių, užsisklendė. Nors jo santykis su Virga nutrūko, jautrus, ryžtingas ir protingas vyriškumas, kurį išreiškia Gintas, tampa alternatyva dominuojančiam ir brutaliai vyriškumo tipui – pastarasis kūrinyje rodomas kaip pralaimintis.

Aiškėja, kad moterų/merginų funkcija taip pat svarbi šiuose kūrinuose. *Šimtadienyje* galime stebėti, kad merginos – Virgos – portretas taip pat yra probleminamas, nes iškyla ankstyvo nėštumo klausimas. Tiek *Arberone*, tiek *Šimtadienyje* vaikinų personažai yra pagrindiniai, tačiau drauge su merginomis kuriamas santykis, per kurį atsiskleidžia vyriškumas. Tekstuose vyksta kova, muštynės, konfliktai dėl merginų (Benas sumuša nekaltą merginą dėl Bronės, o Algis ir Gintas konfliktuoja dėl Virgos), protagonistai susiduria su sudėtingomis situacijomis, nes vertina amoralumą, išdavystę, atsakomybę, ankstyvąjį nėštumą, o tai ir brandina, ir žlugdo. Vyriškumas artikuliuojamas per santykį su

moteriškumu. *Šimtadienyje* aptariamas paauglės Virgos nėštumas lemia personažų trikampį, per priešpriešas, skirtingą reakciją ne tik ryškinami vyriškumo modeliai, bet ir išbandomi. Savo ruožtu pasakotojas parodo, kurie vyrai tokioje situacijoje pasprunka, kurie yra atstumiami, kurie pasiryžę kovoti ar galų gale suprasti.

Atlikus analizę matyti, kad keturi aptarti personažai reprezentuoja skirtingus vyriškumus. Arūnas ir Gintas, nors ir skirtingomis formomis, bet maištauja. Tiesa, jie abu rūpestingi, supratingi, protingi ir dori vaikinai, kurių vyriškumas yra formuojamas ir kūrinio pabaigoje įsteigiamas kaip pageidautinas, nes jaunuoliai eina tinkamo vyriškumo link. Todėl, kalbant apie juos, pastebimas ne tik maištaujantis, pasimetęs, besiformuojantis, bet ir garbingasis vyriškumai. Verta paminėti, kad kūrinyje atskleidžiama ir jų charakterio raida, kuri atsiskleidžia per daugybę veiksnių. Pastebimi šeimos ryšiai, santykiai su merginomis, kurie lemia krizę, pokyčius. Taip pat kūrinuose susiduria skirtingi vyriškumo modeliai, terorizuojantys, manipuliuojantys, konkuruojantys. Galų gale įsteigiamas ir pageidautino, pavyzdinio vyriškumo modelio pasirinkimas. Savo ruožtu Beno ir Algio Saduko vertybinė pozicija kitokia – savi namai, darbas, pinigai, alkoholis, atsitiktiniai santykiai, jėgos panaudojimas, šiurkštus elgesys. Per šiuos portretus reiškiamas brutalaus, vulgaraus vyriškumo modelis. Be to, tiek *Arberone*, tiek *Šimtadienyje* tarp vyriškumo tipų kyla konfliktas, jaučiama įtampa, konkurencija. Pastebimos pasakotojų suformuotos, artikuluojamos vaikinų laikysenos vyriškumo klausimu – Beno ir Algio atžvilgiu, tikras vyras turėtų būti grubus, atgrasus, dominuojantis, racionalus, o Arūno ir Ginto – draugiškas, kūrybingas, sumanus, rūpestingas. Pirmasis modelis kūrinyje kritikuojamas, rodomas kaip pralaimintis, o antrasis – steigiamas kaip pozityvus, sektinas ir siektinas.

2.2.2. Šeimos poveikis jaunuolių socializacijai

Šioje dalyje aptariami kūriniai *Arberonas*, *Šimtadienis* ir *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis*. Atkreipiamas dėmesys į tėčių ir motinų portretus, taip pat jų įtaką formuojant jaunuolių vyriškumą.

Problemų prozoje šeimos vaizdavimas, atrodo, neišvengiamas. Ši žanrinė grupė XX amžiaus antrojoje pusėje ėmė keisti nusistovėjusią vaikų literatūros tradiciją, nes pradėta kalbėti apie paauglio psichologinę būseną, identiteto paieškas, vertybių formavimąsi, taip pat šeimos destrukciją, neištikimybę, alkoholizmą, ankstyvą nėštumą, keliamos šeimos vaiko problemos. Problemų literatūroje paaugliams svarbi parama, palaikymas, autoritetai, kurie išties reikalingi saviraidai. Šio žanro tekstuose suaugusieji garsiai kritikuojami, netgi kaltinami, nes kūrinuose dažniau kalba patys protagonistai. Pasak Jakonytės, tokiu atveju

„tėvai veikia ne kaip vaikų atrama, o kaip problemų šaltinis“¹⁵³. Zurba kalba apie didžiulę vyresniųjų įtaką jaunuoliams:

Daugelio metų mokytojo triūsas negailestingai sugriaunamas, kai suaugęs, neretai ir atsakingą darbą dirbęs žmogus, viešai kalba taip, „kaip reikia“, o elgiasi visai priešingai. Niekas tiek žalos nepridaro, kaip šis dviveidiškumas. Jis pagimdo ir protingų jaunuolių nihilizmą, jis labai daug kam gesina norą siekti grožio, būti teisiu, principingam¹⁵⁴.

Pasak jo, netinkamai ir dorai gyventi negebančių tėvų pavyzdys sugriauna jauno asmens idealus, drauge paauglys „turi pakelti nelengvą našta“¹⁵⁵. Kai jaunam žmogui stinga atramos, kai nesulaukia pagalbos, jis ne visada geba rasti tinkamą kelią pats. Net ir tais atvejais, kai analizuotose kūrinuose apie tėvą ir motiną tik užsimenama, neilgai svarstoma, pastebimas didžiulis jų poveikis jauno žmogaus socializacijai. Kadangi šiame darbe svarbi vyriškumo samprata, analizėje ryškinsime skirtingų tėčių ir motinų poveikslus bei jų poveikį jaunuoliui. Nereikėtų manyti, kad visi problemų prozoje pasirodantys tėvų portretai yra vien tik neigiami. Tačiau pastebimos tam tikros tendencijos, pavyzdžiui, tėvų smurtas, alkoholio vartojimas, o pastaroji problema buvo opi ir sovietmečio visuomenei.

Visuose kūrinuose ryškėja alkoholi vartojančių, girtaujančių tėvų portretai. Tėvų, kurie netampa orientyru vaikams, kurių paramos stinga, o paaugliai jaučia nuoskaudą, vieatvę. Tokiuose namuose ir santykiuose tarp jaunuolių ir tėvų tvyro įtampa, dažni konfliktai. *Arberone* Arūno tėvai išsiskyrę, kai motina išsikrausto, protagonistas lieka gyventi su tėvu, tačiau jų santykis – gana šaltas: „Anksti mes atsitvėrėme siena ir, nors gyvenome drauge, tačiau buvome toli vienas nuo kito.“ (AB, 169) Iširusi šeima skaudžiai smogia Arūnui, dar sunkiau darosi tada, kai tėvas geria ir nebemezga dialogo su sūnumi: „Jis vis dažniau grįžta į namus išgėręs ir man sunku tada į jį žiūrėti.“ (AB, 71) Atšiaurūs santykius lemia ir tai, kad tėvas meluoja apie savo patirtį Antrojo pasaulinio karo metu, o „savo atsiminimus vis „papildo naujais faktais““ (AB, 70). Sūnui bandant kalbėtis, pasiteirauti, kaip laikosi tėvas, šis atstumia, nusigręžia, yra abejingas ir netgi užsipuola, kad namo grįžo pora valandų vėliau, klausia, kur „valkiojasi“, vadina „bastūnu“ (AB, 106). Akivaizdu, kad pasakotojas kritikuoja tokį vyriškumo modelį, nes jis žaloja žmogaus prigimtį. Pirmiausia šį vyrą palieka žmona, išyra šeima, o vėliau nuo tėvo nusigręžia sūnus, ieško kito autoriteto. Tėčio vaidmuo Arūno akyse vis labiau menksta, paauglys nebenori grįžti į butą, praleidžia pamokas, meluoja apie laisvalaikį, pasirenka būti su draugais. Santykiai darosi vis labiau įtempti, vis dažniau pastebima tėvo kontrolė: „Ką tu sau galvoji, šitaip gyvendamas? [...] O pamokos, mokslas? Dienorašty dvejetai, pastabos.“ (AB, 141)

¹⁵³ Ten pat, 8, p. 194.

¹⁵⁴ Ten pat, 148, p. 489.

¹⁵⁵ Ten pat, 148, p. 491.

Arūnas priešinas „pamokslams“, nesiklauso tėvo, kuris dažnai primena savo jaunystę, patirtį, Antrojo pasaulinio karo laikus, tačiau jaunuolis nori steigti savas vertybes: „Kad sūnus neina tėvo pėdomis? Cha, cha... O gal aš noriu savo pėdas palikti!“ (AB, 142) Toks tėvo ir sūnaus bendravimas atskleidžia susvetimėjimą, kuriam įtaką padaro girtuoklystė, melas apie savo kaip tarybinio partizano patirtį, perdėta kontrolė. Toks tėtis neteikia pavyzdžio sūnui, nes pastarasis negali pasipasakoti, pasitikėti, jaučiasi nesuprastas, užsisklendžia ir maištauja. Neturėdamas tėvo autoriteto, pasirenka draugą, kurio vyriškumo modelis tik suprantamas kaip toks, tačiau tinkamo pavyzdžio bręstančiam ir pasimetusiam asmeniui neteikia.

Tėvų girtuoklystė, daranti įtaką šeimos ryšiams, aptariama *Šimtadienyje* – skaitytojas nuolat gali jausti jaunuolių skausmą, vienatvę, ypač jiems reflektuojant patirtis namuose, santykius su tėvais. Šiame kūrinyje jaunuoliai patyrę tėvų smurtą, šeimos išgyvena kur kas didesnę dramą, geras santykis tarp jų nebeįmanomas. Vaikai kritikuoja tėvus, kaltina dėl nutrūkusio ryšio, neteisingų sprendimų. Internate gyvena ir mokosi dažniausiai iš problemų turinčių šeimų atkeliavę vaikai: „Netikėkite tariamu mūsų atšiaurumu – tai tik dėl to, kad be reikalo patys neprisimename vaikystėje patirtos skriaudos.“ (ŠD, 293) Priekabus, piktas, agresyvus yra Ginto tėvas, kuris „varo naminę“, girtuokliauja ir kartu „keikia visus“, kurie stengiasi padėti, patarti, atsisakyti alkoholio. Per mokyklos atostogas namuose laiką leidęs protagonistas neturi laiko pailsėti, atsipūsti, nes „kasdien greta slampinėjo girtas tėvas“ (ŠD, 29). Ginto prisiminimai apie namus nėra gražūs, o ir iškyla jie tada, kai jam sunku, kai internate geriantys suaugusieji savotiškai gražina pas šeimą. Jis mena tėvą, kurio „galva nuleista, akys pavandenijusios, raudonos, vos blizga pro užputusius vokus“, be to, šis visada „keikia motiną, muštą, spardyta – ne kartą ir ne du ir visai be reikalo“ (ŠD, 46), kurią Gintui teko ne kartą guosti, taip pat „nuraminti tebetrukčiojančią, girtą tėvo primuštą“ (ŠD, 58). Toks pats ir internate gyvenančios Eglės tėvas. Šis lankėsi internate, pripažino, kad mirus žmonai „nusigėrė, vaiką apleido, apsigogė“, tačiau „vėl kaip žmogus gyvenęs“ (ŠD, 69). Tiesa, ilgainiui paaiškėja, kad tėvo kaltės pripažinimas tėra apgaulė, manipuliacija, nes „ir vėl geria, ir muša“ dabartinę žmoną, „vėl kelis kartus vos neįkliuvęs už vagystes“ (ŠD, 85). Eglė dar kartą susiduria su tėvo išdavyste, kuris prieš tai suteikė vilčių, dukra galvojo apie atgimstantį ryšį, gerėjančius santykius, atleido jam už sukeltą skausmą, vienatvę. Nei Ginto, nei Eglės tėčiai nėra autoritetai savo vaikams. Tokie suaugusiųjų personažai šiuos jaunuolius skatina kurti savitą vertybių sistemą ir nors jaučiamas autoritetų, šeimos stygius, bet vaikai savo poelgiais, pasaulėžiūra atmeta matomų degradavusių, girtaujančių tėčių modelius, neseka jų pėdomis. Gintas ir Eglė nepriima neigiamo pavyzdžio, mokosi gyventi savaip, o parama tampa internato draugai, kiti suaugusieji.

Šeimos problemos dėl alkoholizmo sutinkamos ir kūrinyje *Jis – Kapitonas Pramušgalvis*. Šiame tekste šeima ir vėl nutolusi, tėvai negeba tinkamai bendrauti su vaiku, suprasti ar patarti. Vaikas tarsi gyvena atskirą gyvenimą, pats priima sprendimus. Kūrinyje tėvų į turgų išsiųstas Andrius uždirbinėja pinigus, tačiau jam pačiam nelieka nei cento: „Ką parnešu, pardavęs gėles, kartu su tėvu prageria.“ (JKP, 89) Jis visą dieną privalo dirbti, nes kitu atveju „neturi teisės sugrįžti namo“, negaus valgyti (JKP, 88). Andrius jau kelis mėnesius nakvoja ne namuose, nes tėvai nuolat lėbauja, nesiskaito su vaiku, smurtauja, tačiau nepastebi, kad sūnus rečiau grįžta. Knygoje detalai ir nuosekliai pristatoma Andriaus šeimos girtuoklystė, kurią jis stebi su Tadu pro langą:

Pirmame namo aukšte, už langų, kažkas dainavo. [...] Už stalo sėdėjo keli vyrai ir moterys. Susivėlę ir girti. Kambaryje viskas buvo sujaukta, primėtyta tuščių bonkų, konservų dėžučių. Stalas aplaistytas ir nešvarus. O bliovė visi, net baisu buvo klausytis. (JKP, 91)

Andriaus pasakojimai leidžia suprasti, kad šeimos santykiai tokie jau ilgą laiką. Mat vaikystėje jis kentęs, kai muštynių metu „tekdavo“ ir jam, tačiau, kaip sako, „dabar išmaunu iš namų, ir tegul pašvilpia“ (JKP, 91). Savo pamotę jis vadina „boba“, „storule“, nes ji namuose kelia prieš vaiką ranką. Tėvo ir pamotės nužmogėjimas, degradavimas lemia tai, kad Andrius vagiliauja, nes turguje parduoda ne savas gėles, taip pat nakvynę svetimoje vietoje ir norą namuose leisti kuo mažiau laiko. Andrius nejaučia pagarbos tėvams, nes jam stinga supratimo, atogrąžos į jo savijautą, jis ne tik fiziškai, bet ir emociškai apleistas vaikas. Girtaujantys tėvai žaloja vaiką, jis nesijaučia visavertis, priima neteisėtus sprendimus, nes neturi tinkamo pavyzdžio prieš akis. Tokia šeima komplikuoja socializaciją ir tapatybės formavimąsi, nes neišmoko vaiko atskirti gero nuo blogo, nepadedą formuoti tinkamų vertybių, kaip paskatina vienatvę, nepasitikėjimą savimi, užsisiklendimą, o galų gale – ir melą, ir vagiliavimą.

Be alkoholi vartojančių tėvų, kūrinuose pasirodo ir dar kitokios šeimos. Šeimos, kurios mažai dėmesio skiria vaikams, yra abejingos, o jų meilę bando nupirkti, arba savo rūpestį rodyti suteikiant materialią paramą. Verta prisiminti ir autoriaus, Algimanto Zurbos, pasvarstymus apie *Šimtadienio* kūrimą, apie menką suaugusiųjų vaidmenį, kuris paskatina jaunuolius „sąmoningai nepaisyti dorovės“ ir „tik dar labiau pagilina dvasines dramas“¹⁵⁶. Anot jo, „tragiška, kai dar nesubrendusiam jaunuoliui didžiausiu dievu tampa butelyje slypintis piktasis džinas. Tada dairaisi: o kas rodo pavyzdį?“¹⁵⁷

Pirmame problemų prozos skyriuje aptarėme *Šimtadienyje* sukurto Algio Saduko personažą, kuris yra agresyvus, piktas, nemalonus, girtaujantis ir besiveliantis į vienkartinis

¹⁵⁶ Ten pat, 148, p. 489

¹⁵⁷ Ten pat, 148, p. 489

seksualinius nuotykius. Kyla klausimas, kas galėtų tam daryti įtaką? Aplinka, šeima ar jos nebuvimas? Manytina, kad didelis vaidmuo teko savo vaiko atsisakiusiems tėvams, kurie meilę matuoja pinigais. Algis beveik ketverius metus mokėsi internate, į kurį, „kai tik išsiskyrė jo padorieji tėvukai, tuojau ir įgrūdo“ ir „plojo“ pinigus „savo vargšeliui“, „net lenktyniaudami“ (ŠD, 118), o dabar vaikas gyvena sename tėvo bute. Tėvai išsiskiria ir atsisako vaiko, užuot suteikę globą, rūpestį, jam duoda pinigų, o tai padaro neigiamą įtaką Algiui. Knygoje pastebimas jo skausmas, paslėptas po panieką, atgrasumą, pykčio protrūkius. Algio „akys – baisios, pavandenijusios“, o rankoje laikomas „butelis – pustuštis“ (ŠD, 287), jis ne tik geria, bet ir šūkauja, sudaužo stalinę lempą, meta pagalvę, trypia kojomis, gniaužo kumščius. Algis negerbia tėvų, vadina juos „seniu“ ir „motinėle“ (ŠD, 287), slepia savo tikruosius jausmus, nors iš šono pastebima didžiulė nuoskauda: „Sūnaus jiems nereikia. Nei vienam. Aš tik kliuvinys. Privalau netrukdyti, ir jie man už tai sumokės velniai žino kiek!“ (ŠD, 288) Tokia šeima ne tik teikia neigiamą pavyzdį vaikui, bet ir paskatina netikusį gyvenimo būdą. Algis nemoka reikšti jausmų, jis naudoja jėgą, šiurkščiai bendrauja, nesugeba sukurti santykio ir ryšio su kitais, girtauja. Priešingai nei Ginto ar Eglės netinkami tėčių orientyrai, kuriuos jaunuoliai geba įvertinti ir reflektuoti, Algiui suirusi šeima ir meilės, rūpesčio raiška siunčiant pinigines perlaidas sugadina gyvenimą. Jis neturi autoritetų, ryšio, meilės, artumo, todėl jo vyriškumas – brutalus, vulgarus, niekingas. Bręstančiam jaunuoliui tėvų įtaka, dialogo užmezgimas ypač svarbus, o kai tikrų namų pritrūksta, ne visi geba žengti tinkamu, kitokiu nei teikia šeimos pavyzdys, keliu.

Rimo šeima, kuri ryškinama tekste *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis*, aprūpina savo vaiką materialiai, tačiau nesuteikia emocinės globos. Vaikino „tėvas didelis viršininkas, net po užsienius važinėja“, todėl šeima „visko turi“ (JKP, 92). Kai Tadas, Andrius ir Rimas įkliūva policijai, pastarojo motina kaltina kitus vaikus, kad išvedė „Rimutį iš kelio“, „išvadino gatvės šiukšlėmis ir chuliganais“ (JKP, 98). Panaši situacija pasikartojo ir tėvams atvykus aplankyti vaikų pionierių stovykloje – motina kaltino valdžią, kad nesilaiko tvarkos ir dėl to gatvėje vaikšto nusikaltėliai. Esą Rimas negalėjo nusikalsti, nusižengti, nes jam „visko pakanka“ (JKP, 112). Rimas – išlepintas berniukas, kuris neturi moralinių nuostatų, ieško vaidmens, todėl tarp draugų yra Kapitonas Pramuštgalvis ir vis sugalvoja nuotykių, keistų operacijų. Šeimoje jis negali realizuoti berniukiško polėkio, o tėvams atrodo, kad, jei vaikas gerai apmokytas, lepinamas saldumynais ir kitokiais skanėstais, tai jam visko pakanka, jis negali nusikalsti, nusižengti. Rimo tėvai idealizuoja savo atžalą, nors neskiria jam pakankamai dėmesio ir laiko, todėl jaunuolis ieško vis kito vaidmens, nuotykių, žaidimų. Materialinė gerovė neužtikrina tinkamų vertybių, nepadedą suformuoti pasaulėžiūros, įvertinti savo veiksmų ir suprasti klaidų. Teorinėje dalyje, minint berniukų auklėjimo

standartus, buvo kalbama apie tai, kaip reikėtų auklėti berniuką, t. y. ne lepinti, o skirti užduočių, lavinti pareigos jausmą. Tėvai kritikuojami, nes jų auklėjimas (lepinimas) nepadedą kurti pavyzdinio jaunuolio. Todėl akivaizdu, kad šioje šeimoje berniukiškumo raiška pasižymi nuotykių ieškojimu, noru laimėti, įrodyti savo ryžtą, narsą, vykdant užduotį, taisyklių nepaisymu, atsakomybės stoka.

Problemų literatūroje pastebėti rūpestingų motinų portretai, tačiau jos – atstumtos, nutolusios, bet išlieka svarbios vaikams. Šios mamos myli savo atžalas, linki jiems gero, globoja ir stengiasi aprūpinti. Vis dėlto situacijos lemia, kad jų ryšys nutrūksta arba santykinai išgyvena krizę. *Arberone* Arūnas retai matosi su motina, negali jai atleisti dėl to, kad po skyrybų brolis Saulius gyvena su ja ir naujuoju vyru kitame mieste. Arūnas mena, kad anksčiau motina turėjo daug darbų ir begalę rūpesčių: „Nepaduota vakarienė ir rytdienos pusryčiai, nesumokėta buvo nuoma ir perdegusi laidynė, importiniai bateliai ir miltams talonai.“ (AB, 24) Todėl stokojo laiko peržvelgti sūnaus dienoraštį, „kartais mama pasilenkdavo, pabučiuodavo į kaktą“, bet „dažniausiai ji neturėdavo laiko“ (AB, 18). Po skyrybų vis dažniau paklausia, kaip sūnui sekasi, kodėl tokie prasti pažymiai, ką reiškia mokytojų pastabos, tačiau Arūnas ironizuoja, pašiepia motinos elgesį, nenori moralų: „Susirūpino vargšu vaikelio. Pabudo pareigos jausmas.“ (AB, 20) Kai motina duoda kišenpinigių sūnaus reikmėms, Arūnas klausia „už ką ji man sumokėjo – penkis rublius?“ (AB, 35). Dabar prieš motiną stoja piktas, rimtas, šaltas ir nutolęs sūnus, anksčiau laukęs šilumos ir artumo, negalėjęs pakęsti tėvų barnių:

Man pasidarydavo baisu, aš susiimdavau galvą rankomis ir norėdavau visa gerkle sušukti: „Ko jūs tylit?! Netylėkit, ar girdit?“ Dar sunkiau būdavo, kai vakarais mama išeidavo. (AB, 12)

Motinai išsikrausčius, Arūnas nustojo piešti, tarsi nutraukdamas savotišką ryšį, kuriuo jiedu ilgą laiką dalijosi. Sūnus aplanko mamą Kaune, gėrisi darbais, stebi motiną pasikeitusią, „nežemišką“, „galingą ir didžią“ (AB, 128), tačiau nesugeba atleisti. Vis dėlto kūrinyje ryškėja, kad Arūnas supranta, kodėl tėvų santykiai iširo. Jis ilgisi motinos, tačiau jaučiasi paliktas vienas, pyksta, nes neturi paramos, stinga dialogo, patarimo. Namuose girtauja tėvas, o motina Kaune kuria naują gyvenimą, turi kitą šeimą, palikusi sūnų. Tai daro didžiulį poveikį Arūno pasirinkimams, mąstysenai. Krizė ištinka ne tik dėl netinkamo vyriško modelio, kurį tarp draugų turi Arūnas, maištas yra savotiška paauglio forma būti pamatytam ir išgirstam tėvų.

Dar vienas atitolusios motinos personažas aptariamas tekste *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis*. Tiesa, šiame kūrinyje reikšmingas ir nesančio tėvo portretas, nes tiek motinos šaltumas, tiek tėvo stygius padaro įtaką Tado socializacijai. Mama iš esmės yra gera, ji rūpestinga, tačiau atrodo, kad jiedu su sūnumi gyvena skirtingus gyvenimus. Dar

blogiau santykiškai klostosi tada, kai Tadas neranda motinos darbininkų klube, o ši meluoja ten buvusi. Situacija lemia nutrūkstančius motinos ir vaiko santykius, nes Tadas siekė atvirai pasikalbėti apie tai, kad naujieji draugai liepė apvogti parduotuvę. Sūnus norėjo pasipasakoti, gauti patarimą, sulaukti pagalbos keblioje gyvenimo situacijoje – pasikliauti nepažįstamaisiais ar ne. Vis dėlto motina nepasipasakoja, kur buvusi iš tikrųjų, tepasako, kad jai nelengva be Tado tėčio:

Ak, mama, kad tu žinotum, kaip ir man nelengva, kaip tu reikalinga buvai, bet tu neklausi manęs, ko tavęs ieškojau, neklausi... Gerai, tuomet aš tau daugiau nieko nenoriu pasakyti. Daugiau nieko. (JKP, 52)

Tadui šeimoje stinga emocinio ryšio ne tik dėlto, kad suprastėja santykiškai su motina, bet ir todėl, kad jo gyvenime nėra tėvo. Namuose jį primena tik vienintelis turimas daiktas – žiūronai, kuriuos protagonistas slepia giliai spintoje. Kūrinyje Tadas prisimena, kad vieną kartą tėvas grįžo namo su motina, tačiau ilgai neužsibuvo:

Jutau, kaip mane visą apėmė nelauktas džiaugsmas. Neišvėriau. Staiga atsėdau lovoje, apsikabinau jį ir sukuždėjau: „Tėti, aš tavęs jau seniai laukiau.“ Tėtis glaudė mane prie savo plačios krūtinės. (JKP, 23)

Vaikui stinga tėvo autoriteto, jis nesijaučia visavertis, nes santykis su daug dirbančia ir namuose mažai laiko leidžiančia motina neatstoja abiejų tėvų. Vaikinams svarbus tėvo autoritetas, nes būtent iš jo mokosi vyriškumo, o kai tokio suaugusiojo orientyro trūksta, pasirenkamas kitas ir nebūtinai tinkamas, garbingas, teigiamas vyriškumo modelis. Skirsnyje aptariamo kūrinio pasakotojas kritikuoja tėvų neapdairumą, neatsakingumą, iškelia šeimos destrukcijos problemą kaip stipriai veikiančią vaiko pasaulėvaizdį ir, žinoma, pasirenkamus (ne)autoritetus. Tiek tėvas, tiek motina formuoja vyriškumą, nes jis yra kompleksiškas, formuojamas iš tam tikrų savybių, perimamų iš abiejų lyčių. Kai tėtis ir motina dalyvauja vaiko socializacijoje, steigiamas pageidaujamas modelis. Tačiau būna atvejų, kai vieno iš tėvų trūksta, o tai lemia ir atitinkamas problemas. Šiuo atveju Tado gyvenime nėra tėvo, o, pasak Urbos, „tėvo ilgesys – labai svarbus vaiko psichologiją formuojantis ir elgesį diktuojantis veiksnys“¹⁵⁸. Kai berniukų gyvenime stinga tėvo, jų vyriškumo pavyzdžiu tampa kiti suaugusieji vyrai ir nebūtinai vien teigiami vyriškumo modeliai. Svarbu ir tai, kad berniuko gyvenime nesantis tėvas formuoja nereikalingumo jausmą. Nuo motinos ir sūnaus santykio taip pat priklauso vaiko saviprata, beje, kaip teigė Nodelmanas, kadangi berniukas dažnai traktuojamas kaip keliantis triukšmą, per daug aktyvus ir galimai agresyvus, motinos linkusios sūnus civilizuoti. Kita vertus, jos suteikia vaikams savarankiškumo, laisvės. Kalbant apie kūrinio *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis*

¹⁵⁸ Ten pat, 15, p. 218.

protagonistą ir jo šeimą, Tado galvoje tėvas palieka mistifikuotas, tikras keliautojas ir nuotykių ieškotojas:

Apie tolimą taigą, plačiaragius elnius ir maurojančias meškas. Ir miškai, ir sraunios upės atgijo mintyse, bet vis negalėjau atskirti – ar tai sapne mačiau, ar apie viską pasakojo tėčio lūpos. Žinoma, taip buvo, žinoma... (JKP, 24)

Tėčio trūkumą primena netyčia iš spintos ištraukti žiūronai, draugų klausimai ar pasakojimai apie savo šeimas. Apie tėvą motina nekalba, o sūnus neklausinėja, todėl Tada kankinantys įvairūs klausimai lieka neatsakyti, pastebimas skausmas, liūdesys. Be to, paraleliai motinos ir vaiko santykiai pasidaro įtempti, nutrūksta dialogas, jiedu bendrauja šaltai. Motina ir anksčiau mažai laiko leido namuose, skubėdavo į darbą arba į gamyklos klubą, pats Tadas reflektuoja vis išsiskiriančius judviejų kelius, tačiau šeimos artumo jam trūksta: „Tik kai sugriždavau, išsibastęs po laukus, kai namuose dar nieko nerasdavau, užgeldavo po krūtine.“ (JKP, 22) Tačiau dabar judviejų konfliktas ir nesantis, nesukurtas santykis su tėvu paskatina Tado pasirinkimus – tampa būrio nariu, atlieka nusikalstamus veiksmus, nors dvejoja jų teisingumu, bet nesiryžta pasipriešinti. Be pavyzdžių, be šeimos ryšių jis savo vyriškumą kuria pagal matomą pavyzdį, todėl elgiasi nedorai, neatsakingai, vagia, neklauso, neapgalvoja savo veiksmų ir jų įtakos kitiems. Kiti vyriškos lyties atstovai juo manipuliuoja, vadina „bailiu“ arba „išdaviku“ (JKP, 35, 55, 59, 108), todėl Tado vyriškumas grindžiamas noru įrodyti esant priešingai, būti ryžtingam, narsiam, tvirtam, drąsiam (JKP, 47, 97). Personažai nuolat stumiami į situacijas, kai turi rinktis tarp dviejų skirtingų vyro socializacijos kelių, tai ypač ryšku kalbant apie suaugusiųjų portretus kitame skyriuje. Šeimos situacija veikia Tado vyriškumą, nes nėra artimų žmonių, kurie galėtų patarti ir pasakyti, padėti pasirinkti tinkamą, pavyzdinį kelią jaunam ir bręstančiam asmeniui.

Taigi verta pabrėžti, kad vaikų personažai yra dinamiški, kitaip nei suaugusiųjų, kurie jau suformuoti. Tai dar viena priežastis, dėl ko vaikinių portretai šiose knygose atskleidžia vyriškumo problemą. Aptartuose tekstuose ryškėja trys šeimos modeliai: girtaujančių tėčių ir/ar motinų, abejingų tėvų bei rūpestingų, tačiau atstumtų, suklydusių motinų. Alkoholi vartojantys tėčiai ar motinos nėra tinkami pavyzdžiai savo vaikams, todėl nesukuria ryšio, negali padėti susidūrus su problemomis, tokiose šeimose kyla konfliktai, neužmezgamas dialogas. Girtaujantys tėvai praranda pagarbą, autoritetą vaikų akyse, o su kai kuriais netgi nebeįmanomas geras santykis, todėl vaikai kuria naują, savitą vertybių sistemą, jiems nesinori gyventi taip, kaip gyvena tėvai. Abejingos šeimos užtikrina materialinę gerovę, tačiau nesuteikia emocinės paramos. Tėvų elgesys, priimti sprendimai neigiamai veikia jaunuolių socializaciją, palieka savotiškas traumas. Kai kuriais atvejais tėvų sužaloti vaikai negeba atrasti tinkamo kelio, o kiti ieško naujų vaidmenų, nusikalsta. Geros, rūpestingos motinos taip pat konfliktuoja su savo atžalomis, nes neskiria dėmesio, neištisia pagalbos

rankos, nesusipranta, nepasipasakoja. Ištikusi motinų ir sūnų krizė lemia vienatvę, ilgesį, pyktį, kai kuriais atvejais ir prastus jaunuolių pasirinkimus. Kai gyvenime nėra, stinga tėvo, berniukui ne tik trūksta vyriško autoriteto, bet ir jaučiamas stiprus nereikalingumo jausmas, o prastas santykis su galima atrama šeimoje situaciją pablogina. Pastebėta, kad dažnai problemų prozos tekstuose problemų šaltinis yra tėtis, o jaunuoliai turi tai įveikti.

2.2.3. Suaugusiųjų portretai

Toliau šiame darbe aptarsime kitų paauglių gyvenime veikiančių suaugusiųjų įtakas jaunuoliams. Vėlgi bus analizuojami trys minėti tekstai, siekiant atskleisti suaugusių asmenų portretus ir jų vaidmenį paauglių vyriškumo formavimui.

Suaugusiųjų figūros ne ką mažiau nei tėvų yra svarbios vyriškų modelių steigimo procesui, nes jauniems žmonėms veikia kaip orientyrai. Kai kuriais atvejais suaugusieji atstoja nesančius arba nutolusius tėvus. Tiesa, vyresnių žmonių poveikis paaugliams nebūtinai tik teigiamas – vieni jų gali paskatinti rūpestį, atsakomybę, teisingų veiksmų pasirinkimą, o kiti, atvirkščiai, nukreipti priešingu keliu, pavyzdžiui, lemti užsisklendimą, svaiginimąsi, vidinį skausmą, ir tapti netikrais, netinkamais autoritetais. Verta pridurti ir tai, kad patys tėvai ne visada geba būti tikri pavyzdžiai savo vaikams, tapti atrama, suprasti vaiko emocinę būseną, padėti formuoti vertybines nuostatas. Netinkamas motinų ir tėvų elgesys, pavyzdžiui, smurtas, alkoholio vartojimas, išdavystė, abejingumas, tampa akstinu atmesti tėvų autoritetus, maištauti arba elgtis nedorai, prarasti pasitikėjimą aplinkiniais ir paskatinti veikti savarankiškai. Čia vertėtų prisiminti ir Zurbos svarstymus apie jaunam žmogui būtiną, bet kai kuriais atvejais neužtikrintą pagalbą:

Ar visada painių dvejonų valandą jam ištiesiama patikima ranka, ar visada jis skatinamas tikėti kitais ir pačiu savimi? Neapgalvoti konfliktai, nereikalingi susidūrimai, žiūrėk, ir suluošina jaunystę¹⁵⁹.

Suaugusieji iš išorės gali tapti reikalinga/stingančia parama paauglio savikūros kelyje. Visuose trijuose problemų literatūros kūriniuose, kurie analizuojami šiame skyriuje, iškyla reikšmingi suaugusiųjų personažai. Tiesa, kitaip nei ištirtoje nuotykių literatūroje, vyresni žmonės nėra vien vyrai – iškyla ir išorės moterų portretai, kurios veikia jaunuolių gyvenime.

Pozityvių, pavyzdgingų, geranoriškų, tinkamas vertybes puoselėjančių suaugusiųjų portretai sukurti dvejuose tekstuose. Šie personažai įsitraukia į jaunuolių vyriškumo formavimąsi ir siekia jame dalyvauti, be to, kai kurie jų atstoja tėvus, todėl suaugusiųjų iš išorės vaidmuo yra vienas esminių. Kūrinyje *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* Tadas, Rimas ir Andrius su kitais vaikais išvyksta į pionierių stovyklą, kuriai vadovauja Antanas. Šis palaiko tvarką, moko, kad svarbiau nudirbti darbus, įsirengti stovyklavietę, o tik tada galvoti

¹⁵⁹ Ten pat, 148, p. 491.

apie pramogas. Stovykloje jaunuolių laukia griežta dienotvarkė – dėdė Antanas praneša, kad kiekvieną dieną po pusryčių visi eis dirbti į kolūkį. Šis suaugęs – tai dar vienas vyriškio autoritetas, kuris siekia palaikyti discipliną, išmokyti vaikus paisyti taisyklių. Nė vienas jaunuolis nelieka patenkintas tokiu sprendimu:

- Mes nemokame ravėti! – ėmė šaukti vaikai.
- Ne šventieji puodus lipdo, – trumpai atsakė dėdė Antanas.
- Tokiame karštyje? Šiandien tik maudytis!
- Po darbo galėsite išsimaudyti. Žinoma, ne visi...
- Kam mums darbas?! Mes ne vergai!
- O kolūkiečiai ar vergai? – sekė dėdės Antano klausimas. – Jie dirba.
- Kas mums darbo!
- O valgyti norėsite?

Vaikai tylėjo.

Teks vykdyti dienotvarkę. Drausmė turi būti. [...] (JKP, 73)

Stovyklaujancius ir vien pramogauti norincius vaikus dėdė Antanas sudrausmina. Šiuo atveju susiduria nutrūktgalviškas, nuotykių ir žaidimų siekiantis berniukiškumas bei jau suaugęs ir suformuotas vyriškumas, kuris jaunuoliams teikia pavyzdinį modelį, koks turi būti vyras ir kas jam būdinga. Antanas primena kareivišką vyriškumą, apibrėžtą Nodelmano, kuriam svarbus kitų išbandymas, disciplinavimas, kontrolė, vyriškumo suteikimas. Tadas ir Andrius, šeimoje išgyvenantys problemų, susiduriantys, nors ir su skirtingais, iššūkiais, stokojantys paramos, orientyrų, šilumos, nesipriešina ir tokį vyrišką autoritetą prisiima kaip pavyzdį. Svarbu ir tai, kad abu berniukai jau yra susidūrę su darbu – Andrius pardavinėja gėles, o Tadas padeda motinai, vaikšto į parduotuvę nupirkti jam ir mamai reikalingų produktų. Suaugęs vyriškis moko, kad svarbiausia atlikti gautą užduotį, o tada lauktas atlygis – ir maudynės, ir maistas. Vyras moko vaikus drausmės, disciplinos ir darbo svarbos, taip pat pagarbos dirbantiems žmonėms. Išdykęs, darbo negerbiantis ir nenorintis berniukas negali būti tikru vyru. Būtent todėl Rimas atmeta dėdės Antano reprezentuojamą vyriškumo modelį ir spyriojasi bet kam, ką sako suaugęs. Jaunuolis savo šeimoje neturi vyriško autoriteto, todėl priešinasi teigiamam vyriškam orientyriui. Taip pat jis išlepintas, neturi moralinio stuburo, negali realizuoti berniukiško polėkio, jam viskas atrodo tarsi žaidimas. Nepatiko Rimui, kad vaikai sutiko pirmiau įkurti stovyklavietę, nepatiko ir tai, kad reikia dirbti, nes jam nesiseka. Vaikinas neskyrė runkelių nuo piktžolių, smarkiai atsiliko nuo kitų jaunuolių: „Jis ir atrodė liūdnai. Visas apsipylęs prakaitu, žemėtas stovėjo prie savo eilės, toks vienišas ir pasimetęs.“ (JKP, 76) Rimas išbandomas darbu, nes tai vienas svarbiausių socializacijos veiksmų, be to, moko drausmės, pareigos jausmo, atsakomybės, taisyklių paisymo, stiprybės, t. y. to, ko Rimas neturi ir ko jam, norint būti/tapti tikram vyrui, reikia išmokti. Tai siejasi su tarybine ideologija, aptarta teorinėje dalyje. Sovietmečiu vaiko ugdymui buvo svarbi drausmė, pareigos jausmas, darbo svarba. Dėl savo nesėkmių ir nuo

kauptuko laikymo pūslėtų rankų Rimas kaltino dėdę Antaną, norėjo grįžti į miestą. Toks jaunuolis vis dar yra vaikiškas, berniukiškas, jis netampa vyru.

Pavyzdingi suaugusieji, kurie kompensuoja šeimą, tampa reikalinga atrama, ryškinami *Šimtadienyje*. Internatui kurį laiką vadovavęs direktorius Leonas Kairys serga vėžiu, todėl nebedirba. Jis – jaunuolių parama, autoritetas, atstojantis tėčius, žmogus, į kurį nebaisu kreiptis, kuris supranta, neteisias, neskaudina:

Kai Justą dėdė pirmą kartą atvežė į internatą, jis [*direktorius* – V. J.] irgi nieko ypatingo nepasakė. [...] Nė žodžio apie tėvus. Nė vieno skaudaus klausimo. Paėmė už rankos, nuvedė pristatė auklėtojai. Kartais tebedegina delną tas prisilietimas – keistas, atrodytų, nereikšmingas. Be jau tada buvo aišku: jei tik reikės, padės tau... (ŠD, 70)

Internato gyventojai – tiek mokytojai, tiek vaikai – nebyliai, tačiau itin skaudžiai išgyvena direktoriaus ligą, vis prisimena Kairį, kuris buvo „ramus, šviesiaplaukis, gelstelėjusio veido, anaipol nepanašus į stiprios valios ar tvirto charakterio žmogų“, kurio „sunkiai nusakoma jėga slypi kitur“ (ŠD, 69). Aiškėja, kad internatas – šeimos modelis, kuriam iki ligos vadovauja Kairys, atstojantis tėčius, tačiau neteisiantis aplinkos, iš kurių atėjo vaikai. Namų neturintiems, iš šeimos nuoskaudas atsinešusiems, tėvų išduotiems vaikams Kairys suteikė globą ir be jokių abejonių tapo pavyzdžiu, besistengiančiu padėti: „Ir po šimto metų bailiai išduos tai, kas šventa. Bet mes užaugsimė ir būsimė didesni“, – pasakė kažkaip keistai, žiūrėdamas tiesiai į ašarotas akis...“ (ŠD, 187) Šis „tėtis“ yra nuoširdus, atsakingas, geras, supratingas, ramus ir taikus žmogus, kuris to paties moko ir internato gyventojus. Panašus į jį savo elgesiu, įtaka vaikams naujasis įstaigos direktorius – buvęs istorijos mokytojas Juozas Vėlius, kuris taip pats stengiasi padėti jaunuoliams, sprendžia sudėtingas situacijas, pavyzdžiui, priima nėščią Virgą po savo namų stogu, nes motina ją atstumia. Šis personažas į internato vadovo pareigas žvelgia rimtai, suvokdamas, kaip kartais būna nelengva: „Darysi iš širdies, sąžiningai, kiek leidžia jėgos.“ (ŠD, 201) Vėlius bei Kairys sugretinami ir kūrinyje, kalbant apie jų tylą, kuri turi nepaprastą jėgą, todėl, galvojant apie internatą kaip apie šeimos modelį, manytina, kad Vėliaus portretas reprezentuoja dar vieną tėtį. Jis kviečia dialogui, ne moralizuoja, o kalbasi, diskutuoja, bando suprasti kiekvieno situaciją – jam svarbi jaunuolių gerovė, nes yra nuoširdus:

– [...] O jie ateina, dažniausiai benamiai, tėvų, o ne atsitiktinių praeivių išduoti, pasimetę, ieškodami šilumos, gero žodžio, o mes jiems – savo paragrafinę etiką, tarnautojiškas paslaugas ir gink dieve nieko daugiau... (ŠD, 259–250)

Pasakotojas kritikuoja sistemą atstovaujantį žmogų, Straižį, dar vieną „tėtį“, kurį laiką vadovavusį internatui. Pabrėžiama jo nejautra, atjautos stygius, nenuoširdumas ir netinkamas orientyras įstaigoje gyvenantiems paaugliams. Vėlius – griežtas, tylus, protingas, išsilavinęs, globėjiškas vyras, kurį jaunuoliai ir mokytojai gerbia. Jam rūpi kiekvienas internato mokinys, linki gero apnikusiam Gintui („Kai daug ką supras, aišku,

atsities. Savo žmogui jis neleis nukristi į prarają, nuves jį žeme...“ (ŠD, 297)), taip pat stengiasi padėti sumišusiems, nesiryžtantiems pasisakyti ar paprieštarauti, kai mato neteisybę („Vyrams reikia stiprybes. Tikri vyrai turi būti labai stiprūs“ (ŠD, 278)). Šiame kūrinyje formuluojama tikro vyro samprata – jis turi būti tvirtas, suteikiantis paramą, gebantis padėti, išlaikyti šaltą protą, priimti sudėtingus sprendimus, susiimti sunkią akimirką, atsitiesti, nepalūžti. Kaip aptarta tyrimo dalyje, Kathryn Jacobs iškėlė Nodelmano mintį, kad labai dažnai vaikinai, vyrai paauglių literatūroje vaizduojami kaip agresyvūs, pikti maištininkai, o atsakomybės jausmas riboja, žemina vyriškumą. Vis dėlto šiame tekste galime matyti žingsnį nauja linkme – iš vaikinių reikalaujama ne tik to, kas suprantama kaip vyriškumas, bet ir atsakomybės, gėrio, atlaidumo, nuoširdumo. Vėlius – pavyzdys vaikams, kurie nešiojasi nuoskaudas, jaučiasi pasimetę. Jis, kaip ir minėtas Kairys, atstoja tėvą, nes ne tik išmintingai kalba ir mezga dialogą, bet ir siekia išmokyti vertybių, priversti susimąstyti, suprasti, kada esi neteisus.

Analizuotuose tekstuose kuriami ir abejingų suaugusiųjų personažai. Pastarieji meluoja, apgaulinėja, siekia naudoti sau, nesirūpina jaunuoliais, rodo savo galią, terorizuoja ir manipuliuoja, o vaikai nesijaučia galintys pasipriešinti. Šie suaugę asmenys vėlgi veikia jaunuolių socializacijos procesą. *Šimtadienyje*, kol Kairys serga ir dar nėra išrinktas naujasis direktorius, pareigas užima Povilas Straižys. Šis vyriškis yra priešingybė Kairiui ar Vėliui, nes internato vaikai jam nerūpi, Straižio siekis – palaikyti tvarką, jis yra sistemą atstovaujantis žmogus. Sužinojęs, kad Eglės tėvas – buvęs kalinys, atšaukia mergaitės kelionę į Vokietiją: „Matot, – pasakė lyg ir džiaugdamosis, kad gali prikibti. – Turit suprasti, kad į užsienį galima siųsti tik žmones, kurių reputacija nepriekaištinga.“ (ŠD, 68) O kai Virga pasipasakoja apie motinos santykius su kitu vyru, kol tėtis sunkiai serga, Straižys ir vėl nesugeba pagelbėti:

- [...] O kai motinos išvyta atbėgi čia, kaip kvailė su ašaromis viską papasakoji, ir tave kaip paskutinį šunį išstumia lauk – eik, pati laižykis. [...] (ŠD, 265)

Pasipiktina jis ir jaunuolių idėja Šimtadienio šventei – šviesos, šokis, eilėraščių skaitymas, „baletas“, „meninė gimnastika“ – atrodo nepadoru ir netinkama, tai vadina „pornografija kažkokia“ (ŠD, 146). Straižys veikia pagal suformuotas nuostatas, jis paiso to, ką sukūrė sovietinė moralė, kuri eliminavo modernų meną, erotiką ir kitus dalykus. Šis vyriškis, šis tėtis, negeba suteikti paramos, ištarti paskatinančio, gero žodžio – jo norą paisyti taisyklių, užtikrinti „etiką“ pastebi ir Vėlius. Anot jo, Straižys „stropus paliepiamų vykdytojas“, visuomet „kaitinamas teberusenancio pavydo“, (ŠD, 230), kurio „kiekvienam žodyje – apsimetimas“ (ŠD, 242), o „bailumas – atstumiantis“ ir apgailėtinas (ŠD, 272). Kitaip nei prieš tai aptarti „tėčiai“, kurie vadovavo/vadovauja internatui, Straižys yra rūstus, piktas,

pavydus, teisiantis vaikus už jų likimą. Tai abejingo vyro ir tėčio modelis, kuris padaro įtaką jaunuoliams, primindamas šeimos klaidas, nuoskaudas, praeitį ir nesuteikdamas vilties sukurti kitokią ateitį, atstovaudamas institucinį požiūrį. Svarbu ir tai, kad pats Straižys pripažįsta, jog direktoriaus pareigos jam nėra tinkamos, todėl atsistatydina. Kai Vėlius išaiškina nedorą Straižio elgesį, šis grasina palikti internatą („Garbės žodis, nematysi tu manęs čia“ (ŠD, 273)). Toks tėčio modelis ne tik nėra tinkamas jaunuoliams, tačiau tekste vaizduojamas ir kaip pralaimintis, nes galų gale griežtą discipliną, taisyklių paisymą ir galios demonstravimą prieš vaikus pakeičia baimė, į dienos šviesą iškeliamos klaidos, neteisingi sprendimai, kai reikia „sėdėti ir kabinti savo privirtą košę“ (ŠD, 273). Toks vyro orientyras negali būti pavyzdžiu jaunuoliams, kurie ateina iš iširusių šeimų, kai jiems iš tikrųjų labai reikia autoriteto.

Taisyklių laikymasis, baimė nusižengti ir siekis išlaikyti kontrolę įstaigoje aktuali tema ne tik *Šimtadienyje*, bet ir *Arberone*, kuriame discipliną palaiko direktorė. Skaitant Arūno ir direktorės dialogo metu jaučiamas vaikino priešiškus įstaigos vadovei, aiškėja, kad tokias jausenas lemia direktorės elgesys, požiūris, sprendimai:

Galima buvo iš pasiutimo sprogti, kai praeitą savaitę ji sukėlė visą mokyklą ant kojų. [...] Šveitėme ir langus, ir sienas, grandėme iš kampų visų metų purvą, švarinomės, suolus plovėme. Paslapčiomis visi kalbėjo – ateina komisija! [...] Dievaži, kartais ji verta pasigailėjimo. (AB, 77)

Verta pridurti ir tai, kad *Arberone* kontrolė perduota moterims, tad jos yra tvarkos steigėjos ir palaikytojos. Apie tokį moterų vaidmenų Sovietų Sąjungoje buvo kalbėta ir teorinėje dalyje. Direktorė visada dairosi sau per petį, bijodama kažko „viršiau“, kažko nematomo, bet jaučiamo. Taip pat bet kokia kaina stengiasi paklusti taisyklėms ir to reikalauja iš mokinių. Net tada, kai miršta bendraklasis, artimas Arūno draugas, mokykla „nerekomenduoja“ atsisveikinti: „Laidotuvėse bus kunigas. O ten, kur kunigas, jums, komjaunuoliams, nėra ko veikti. Niekur nesiruoškite. [...] Draudžiu kam nors išeiti iš mokyklos.“ (AB, 100) Ji nepaiso vaikų gerovės, nesistengia jiems padėti ar suprasti ir bet kokia kaina stengiasi išlaikyti kontrolę. Įstaigos vadovei rūpi geras mokyklos įvaizdis, todėl ji ir pelno Arūno nusistatymą. Kai direktorė sužino apie laikraštėlį „Arberonas“, ji sunerimsta, o Arūnas dar labiau pablogina situaciją, sakydamas, kad mokykloje veikia „mokinių grupė“:

Aš galiu velniai žino ko priplurpti, ir tokiu rimtu veidu, kad negreit susigaudysi, kur teisybė. Žinoma, tai kvaila, vaikiška, tačiau biauuru, kai tave pradeda įtarinėti lyg kokį valstybės išdaviką. (AB, 76)

Direktorei paprastas laikraštis atrodo kova prieš komunizmą, didžiulis savivaliavimas, kuris išveda iš kantrybės, o akyse atsiranda baimė. Tačiau ji privalo susitvardyti, nes „kiekviena panaši byla – tai įrodymas, kad mokykloje ne viskas tvarkoje“ (AB, 108), o direktorė to

negali leisti. Negana to, vaikams gavus finansavimą muzikos instrumentams, direktorė už jų pinigus nupirko vėliavas demonstracijoms. Įstaigos vadovės sprendimai, jos požiūris padaro įtaką atšiauriam Arūno bendravimui su direktore. Protagonistas pastebi neteisybę, nori su ja kovoti, kelia klausimus apie visuomenės santvarką ir nepasitenkina esama tvarka. Direktorės kontrolė paskatina Arūno norą išsivaduoti, pabėgti nuo tokio elgesio, nuo nesupratimo, perdėtos baimės ir suvaržymų. Nors Arūno maištas gimsta su tėvų skyrybomis, mokyklos vadovės įtarinėjimais tik dar labiau paskatina pasipriešinimą, jausmą, kad esi nesuprastas, nereikalingas. Čia ir vėl susiduria garbingasis, tinkamas ir maištaujantis vyriškumai, kuriuos abu Arūnas reprezentuoja.

Su klastingu, nedoru suaugusiuoju paaugliai susiduria kūrinyje *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis*, kuris manipuliuoja jaunuoliais ir siekia naudoti sau. Pipišas – ilgai ieškomas vagišius, pasinaudojęs Rimo ir Andriaus naivumu, suburia grupuotę, prie kurios prisijungia ir Tadas. Pipišas pirmiausia paveikia Rimą, nes šis yra patiklus, ieškodamas vis naujo vaidmens, kurį suteikia suaugęs, nesuvokia, su kuo susidūrė. Dialoguose Rimo lūpomis skamba Pipišo žodžiai: Tadas „turi įrodyti“ savo drąsą, patikimumą (JKP, 47), nebūti bailys. Suaugęs manipuliuoja Tado pasitikėjimu savimi, jo vyriškumu:

Vien tik mintis, kad jie, mano nauji draugai, tyčiosis iš manęs ir paskleis kieme paskalas, kad esu bailys, siutino mane ir vedė iš pusiausvyros. (JKP, 55–56)

Tam, kad pasiektų savo tikslų, Pipišas terorizuoja Tada, kuriam svarbi kitų ir ypač naujų draugų nuomonė. Vaikinas yra visiškai vienišas, nes su motina matosi retai, tėvo neturi, todėl draugai jam reikalingi. Dar daugiau, jų akyse nenori pasirodyti bailiu, t. y. nevyrišku. Pipišas yra klastingas, o tam, kad užtikrintų grupuotės slaptumą, sugalvoja priesaiką, kurios turi laikytis visi paaugliai ir neišduoti savo veiksmų aplinkiniams. Vaikiniai pasitiki apgaviku, kuris sugalvoja užduočių, tačiau geba nusikaltimą įvilkti į kitokį drabužį, paversti nuotykiu, „išblaškyti nuobodulio pelenus“ (JKP, 983) ir paskatinti jaunuolius visa tai atlikti: „Sakau: žodžio „vogti“ nėra. Žmonės turi dalintis gėrybėmis. Ar tau dar neaišku?“ (JKP, 84) Pipišas pasinaudoja kiekvieno paauglio situacija – Rimas yra išlepintas berniukas, neturi moralinių nuostatų, jam svarbūs žaidimai, jis siekia vadovauti, būti pirmas. Štai Andriaus šeima girtauja, jis nenori grįžti namo, jaučiasi atstumtas, nesuprastas, o šis suaugęs jam suteikia stogą virš galvos, pamaitina. Savo ruožtu Tadas neturi tėčio, išplieskia konfliktas su daug dirbančia motina. Nė vieno vaikinų gyvenime nėra kontroliuojančių ir juos akylai prižiūrinčių tėvų. Visgi toks suaugusiojo vyro modelis, kuris nuveda vaikus klystkeliais, nėra tinkamas. Tačiau kai šeimoje stinga vyriškų autoritetų, kai stinga meilės ir rūpesčio, paaugliai savo vyriškumą, savo elgseną formuoja pagal turimus pavyzdžius, nemokėdami jų kritiškai įvertinti. Svarbu ir tai, kad kūrinyje toks suaugusiojo portretas pabrėžiamas kaip

netinkamas vaikui, nes jo nusikaltimai išaiškinami: „Sulaikytas seniai ieškomas vagišius. Jo slapyvardis – Pipišas. Skubiai praneškite rajono milicijai.“ (JKP, 101)

Taigi problemų prozos tekstuose suaugusiųjų portretai išties skirtingi, kaip ir jų vaidmenys jaunuolių gyvenime. Šiuo atveju ir vėl galime skirti tam tikrus jų modelius: kūrinuose sutinkame pavyzdžius, tinkamus, taip pat abejingus, klatingus ir taisykles siekiančius išlaikyti suaugusiuosius. Garbingi, geranoriški, pozityvūs suaugę asmenys atstoja/kompensuoja tėvus, nes vaikai gali sulaukti patarimo, paskatos, gero žodžio ar išminties, kuri ateina drauge su patirtimi. Suaugusieji vėlgi daro įtaką vyriškumo formavimui, nes tikisi iš vaikinų ir moko juos darbo svarbos, disciplinos, tvirtybės ir stiprybės. Dar daugiau, tokie suaugusieji nori užgydyti šeimose atsiradusias žaizdas, suteikti viltį. Be jų, kūrinuose išryškėjo ir niekingi, savanaudiški, įsibaiminę ir kontroliuojantys suaugusių žmonių personažai. Tokie asmenys įneša dar daugiau sumaišties, orientuoja jaunuolius netinkamų vertybių link, nes jiems kur kas svarbiau jie patys. Netinkami suaugusiųjų pavyzdžiai smerkia jaunuolius dėl šeimų klaidų, taip pat stengiasi pasinaudoti skaudžia jų padėtimi. Visgi verta pasakyti, kad šie suaugusieji kritikuojami, nes nei vienas nepasiekia savų tikslų, kūrinuose atskleidžiama jų baimė, klaidingi sprendimai, bet kokiu atveju tokie asmenys pralaimi, yra netinkami jaunuolių socializacijos procesui.

Ištyrus problemų prozos tekstus, pastebimi sankirtos taškai, tam tikras literatūros modelis, dar daugiau, aiškėja, kad panašiai atveriamas ir vyriškumo formavimasis. Visuose trijuose kūrinuose protagonistai yra vaikinai – Arūnas, Gintas ir Tadas, – kurių socializacijoje reikšmingas vaidmuo tenka šeimai. Tėčiai ir motinos paskatina sumaištį vaiko gyvenime, kyla nepasitikėjimo jausmas, kai kurių šeimos santykiai nebeįmanomi ir išyra, vaikai kritikuoja tėvus, pripažįsta jaučiantys nuoskaudas, vienatvę, jiems pristinga autoritetų, todėl savo vyriškumą formuoja pagal kitus greta esančius pavyzdžius. Kūrinuose ryškinami ir antagonistų, kurie neigiamai veikia vyriškumo formavimą, portretai (Direktorė, Straižys ir Pipišas). Šie suaugusieji paiso savęs, savų tikslų, pasinaudoja jaunuolių nepatyrimu, šeimos problemomis, galima teigti, kad žlugdo paauglį. Knygose *Šimtadienis* ir *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis* iškyla suaugusieji pagalbininkai (Straižys, Kairys ir Antanas), suteikiantys paramą, užjaučiantys, mokantys tikrųjų, tinkamų gyvenimo vertybių. Tekstuose antagonistai, veikiantys destruktiviai, išbando veikėją, teigiami ir neigiami suaugusiųjų personažai grumiasi, konfliktuoja, jaunuolis jaučia abiejų vyriškumo modelių poveikį, išgyvena spaudimą, tačiau galų gale įsteigiamas tinkamas, reikalingas socializacijos modelis. Nors *Arberone* neturime suaugusiojo antagonisto, iš dalies jį atstoja pora metų už Arūną vyresnis Benas, nes protagonistas, neturėdamas reikalingo pavyzdžio iš šeimos, savo vyriškumą orientuoja remdamasis Beno vyriškumo modeliu. Tarp vaikinų kyla konfliktai,

nes Benas išbando Arūno vyriškumą, reikalauja jį įrodyti, terorizuoja ir manipuliuoja. Iš jų priešpriešos aiškėja, kad Beno vyriškumo modelis yra brutalus, vulgarus, o Arūno – maištaujantis, pasimetęs, tačiau protagonistas eina garbingojo vyriškumo link. Panaši situacija pasikartoja ir *Šimtadienyje*, kuriame susiduria ir konkuruoja Algis Sadukas bei Gintas, tik čia jų nesantaikos priežastimi tampa mergina. Santykis su ja ryškina abiejų vaikinių skirtingas vyriškumo sampratas, o vienas jų – Algio – kritikuojamas, nes vėlgi yra brutalus, neigiamas, o kitas – Ginto – priimtinas, suprantamas kaip pozityvus, nors reiškiasi savotiškas maištas, bet čia ir vėl veikia pasakotojas, parodydamas, kad Ginto vyriškumo modelis yra teigiamas. Verta pridurti, kad labai ryškus visų tekstų bruožas – manipuliavimas vyriškumo modeliais, kuris reiškiasi ne tik tarp jaunuolių, daryti tokį poveikį siekia ir vyresnieji, neigiami personažai. Manipuliacija vyksta siekiant tikslų įgyvendinimo, taip pat bandant formuoti kito vyriškumą, įteigiant savąjį. Šiuo elgesiu stengiamasi ne tik ieškoti kito silpnųjų vietų, bet ir priversti abejoti savimi, patikėti/įtikinti kito požiūriu, veiksmais, jų tikrumu. *Arberone* bei *Šimtadienyje* pastebimas ir merginų vaidmuo, nes per santykį, elgesį, bendravimą su jomis, taip pat jų vertinimą, kovą, muštynes ryškinamas vyriškumas. Verta pridurti, kad būti patraukliam merginoms yra svarbi vyriškumo dalis. Panaši visų analizuotų kūrinių ir siužeto struktūra, nes atsiranda problema, kuri lemia tolesnį pasakojimą, personažai prisimena, kaip buvo dar anksčiau, iki, pavyzdžiui, tėvų skyrybų, išdavystės ar motinos melo, taip pat jaučiamas autoritetų trūkumas. Tiesa, kulminacija paskatina susiprasti (ne tik protagonistus), o pabaigoje matome įsteigtą vyriškumą ir pamažu atkuriamą tvarką. Visi aptarti veiksniai dalyvauja socializacijoje, kiekvienas dalyvis padaro tam tikrą įtaką, jaučiamas indėlis, lūkesčiai, supratimas, kuris paveikia protagonisto vyriškumo formavimąsi. Problemų prozoje ryškus vaikinių charakterio raidos modelis – nuo destruktivos iki pozityvios socializacijos. Trumpai tariant, šiuose tekstuose vyriškumas rodomas kaip susiformuojantis, kaip socializacijos produktas, nes socialinę lytį vaikinai turi susikurti, o šiame procese veikia daug aptartų veiksnių.

IŠVADOS

Šiame darbe atlikta paaugliams skirtų lietuviškų kūrinių, parašytų sovietmečiu, analizė. Siekta iširti, kaip to meto jaunuolių literatūroje buvo suvokiamas vyriškumas, berniukiškumas. Teorinėje dalyje iškeltos prielaidos, kad paaugliams skirti tekstai ilgą laiką buvo rašomi dviem auditorijoms pagal jų lytį – mergaitėms ir berniukams. Būtent dėl to susiformavo paauglių literatūros problemika, nes mergaitėms skirtas buitinis realizmas, o berniukams – nuotykių istorijos. Manytina, kad toks skirstymas kuria lyčių vaidmenis, nurodo, kas yra mergaitiška, o kas – berniukiška. Ilgą laiką maskulinizmo studijos, kitaip nei prasidėjusi ir kaitą lėmusi feministinė tradicija, įgalinusi moterų padėties refleksiją, buvo parašėse. Vyriškumas įvairiose gyvenimo srityse ir literatūroje traktuotas kaip savaime suprantamas, natūralus, įgalinantis, o tai irgi yra didžiulė problema, nes jaučiame asmens raiškos norminimą, spaudimą vyrų identitetui. Sovietų Sąjunga, kuri aneksavo Lietuvą beveik 50-čiai metų, pirmoji deklaravo lyčių lygybę, o 7 dešimtmetyje pradėjo diskutuoti ir apie seksualinę edukaciją, biologinę bei socialinę lytis. Visgi šioje šalyje lytis buvo modeliuojama valdžios – moterims teko dviguba našta (rūpestis vaikais ir karjeros kelias), o vyrai prarado įprastą patriarchalinį vaidmenį, plito alkoholizmas, vyrai galią išlaikė viešojoje erdvėje. Savo ruožtu sovietmečio literatūra vaikams aktyviai įsitraukė į vaikų auklėjimo procesą, jį kontroliavo, o rašytojai tapo sielų inžinieriais, kurie privalėjo nuo mažens auginti dorus, sąžiningus, atsidavusius piliečius, norinčius dirbti, padėti tėvams. Visgi ir šioje literatūroje sutinkame nuotykių ieškotojus, nutrūktgalvius berniukus ir namų erdve besirūpinančias, taisyklių paisančias mergaites.

Atlikus nuotykių prozos analizę pastebėta, kad sovietmečio literatūroje buvo kuriami du vyriškumo modeliai – pavyzdinis jaunuolis ir pavyzdinis pionierius, pasižymintys drąsa, sumanumu, nuotykių paieškomis, stiprybe, ištverme. Kaip ir kalbėta, nuotykių prado pasakojimai ne tik vaizdavo berniukus kaip pagrindinius personažus, bet ir siekė vyriškos lyties skaitytojo. Pavyzdinio berniuko tipas buvo ryškinamas per santykį su antagonistais vaikinais, kurie buvo gobšūs, negerai, nemoralūs, pikti, agresyvūs, mėgstantys pasityčioti, įžeisti. Protagonistų ir antagonistų priešprieša leido parodyti ir galų gale suformuoti tinkamą, sektiną ir siektiną vyriškumo modelį. Pastebėta ir tai, kad pavyzdinis berniukas turi nebijoti darbo, būti besąlygiškai atsidavęs valdžiai, drausmingas. Akivaizdu, kad sovietmečio lietuvių literatūroje vaikams ryškėja tam tikros nuotykių prozos modifikacijos.

Šio žanro kūriniuose berniuką aktyviai formuoti siekė ir tėvas, ir motina, kurie tapo vaikinių nuotykių trikdžiais. Tekstuose ryškėjo globojančių mamų portretai, kurios sūnus siekė civilizuoti, ugdyti, nes neretu atveju literatūroje motinos berniukus traktuoja kaip laukinius, kurių nutrūktgalviškumą reikia suvaldyti. Mamų vaidmuo kūriniuose dvilypis –

jos ne tik siekė formuoti vaikus, bet ir juos varžė, neleisdamos pasireikšti ar nenorėdamos, kad pasireikštų taisyklių nepaisymas, spontaniškumas, impulsyvumas. Tokie motinų personažai skatino jaunuolių veržlumą, norą būti laisviems, greičiau užaugti. Savo ruožtu tėčiai (ar personažai, atstojantys juos) vaizduoti kaip griežti, kartais netgi taikantys bausmes, atsakingi už pareigos jausmą, disciplinos ugdymą ir skatinimą. Vyrų personažai dažniausiai formuoja vyriškumo lūkestį, todėl tėčiai davė sūnums užduočių, mokydami vyriškų veiklų, kurios turi pakeisti vaikiškas pramogas. Tiesa, vieni tėčiai, nors ir bendraudami griežtai, liepdami dirbti, kūrinuose tapo teigiamais modeliais, o kiti darė neigiamą poveikį jaunuolių tapatumui, bausdami, mušdami. Svarbu ir tai, kad pozityviai veikiantys vyrai dažniausiai atveju priklausė ne namų erdvei. Tokie suaugusieji suvokti kaip atsvara kontroliuojančiai šeimai aplinkai, paskatinantys nuotykių, jaunatviško polėkio realizaciją. Minėti suaugę vyrai – drąsūs, išmintingi, ryžtingi, nuoširdūs, atviri, teisingi. Disciplina, griežtumas, per didelė globa tapo akstinu palikti namų erdvę ir žengti į platųjį pasaulį, kuriame sutiktas suaugęs vyras padėjo sukurti pozityvų jaunuolių vyriškumą, tapo tinkamu, reikalingu orientyru. Motina, tėvas ir kiti suaugusieji veikia berniuko socializaciją, o nuotykių literatūrai būdingas berniukiškumas (nutrūktgalviškumas, intrigos, veiksmo siekis, impulsyvus elgesys) kreipiamas vyriškumo link.

Ištyrus problemų prozos tekstus, išryškėjo skirtingi vyriškumo modeliai ir tarp jų kylantys konfliktai. Tekstuose sukurti dorų, nuoširdžių, protingų, rūpestingų vaikinų personažai, kurie susidūrė su sudėtingomis situacijomis, pavyzdžiui, yrančia šeima ar ankstyvu nėštumu, todėl maištavo, išgyveno krizę. Visgi per santykius su merginomis ar bendraamžiais paaugliais, šeimos nariais ir kitais suaugusiais žmonėmis aiškėjo, kad protagonistai rinkosi, ėjo tinkamo, garbingo vyriškumo link. Taip pat kūrinuose formuoti brutaliojo vyriškumo modeliai, kurie – agresyvūs, siekiantys dominuoti, geriantys, smurtaujantys. Susikirtus maištaujantiems, tačiau garbingojo vyriškumo link žengusiems personažams, ir jaunuoliams, kurie reprezentavo vulgarųjį vyriškumą, vyko konfliktai. Pastarąjį vyriškumą reprezentuojantys personažai vyrai griebėsi manipuliacijų, terorizavimo, nes vyriškumą suvokė kaip nepaisantį taisyklių, demonstruojantį jėgą, siekiantį laisvės. Taip pat vaikinai konkuravo dėl merginų dėmesio, kovojo dėl galios ir jos siekė. Vulgarusis personažų vyriškumas tekstuose buvo kritikuojamas, rodomas kaip pralaimintis, savo ruožtu garbingojo vyriškumo siekiantys portretai steigti kaip pozityvūs. Svarbu, kad santykiai su merginomis ne tik padėjo atsiskleisti vaikinų vyriškumui, bet ir juos išbandė, nes jaunuoliai susidūrė su nelengvomis situacijomis.

Socializuoti vaikus siekė ir kitos figūros. Analizuotoje problemų literatūroje ryškinti komplikuoti šeimų santykiai, išskirti trys modeliai: be saiko alkoholį vartojusių tėčių ir/ar

motinų, abejingų tėvų ir rūpestingų, bet suklydusių motinų. Girtaujantys tėvai, dažnai – tėčiai, prarado vaiko pagarbą, be to, tokie tėčiai nebuvo tinkami vyriškumo orientyrai. Abejingi motinos ir tėčiai užtikrino materialinę gerovę, bet negirdėjo savo vaiko, neatsigręžė į emocinius jo poreikius. Pasakotojai kritikavo tėvų poelgius, sprendimus, bandydami parodyti, kaip derėtų elgtis vaikus auginantiems, juos ugdantiems ir formuojantiems asmenims. Rūpestingų motinų globa jausta, tačiau santykiai su atžalomis išgyveno krizę, o tai vėlgi lėmė protagonistų pastangas atsiriboti nuo namų aplinkos, autoritetų ieškoti kitur. Vieni paaugliai gebėjo rasti naują kelią, kurti kitokią vertybių sistemą, kiti, atvirksčiai, arba pasekė tėvų pėdomis, arba pyktį, vienatvę bandė užglaistyti alkoholizmu, smurtu, vienkartiniais seksualiniais santykiais. Stingant pagalbos artimoje aplinkoje, jaunuolių gyvenime nemenkas vaidmuo teko kitų suaugusiųjų portretams. Šie tyrime suskirstyti į du modelius – pavyzdinius, tinkamus ir klaidingus, siekusius išlaikyti tvarką, paisyti sovietinės sistemos nuostatų. Pagalbininkai ir neigiamai personažų raidą veikę antagonistai grūmėsi, darydami skirtingą poveikį paaugliui, orientuodami priešingomis kryptimis, išbandydami jį. Pastarieji suaugusieji kūriniuose sulaukė kritikos, nes destruktiviai veikė jaunuolio socializaciją, menkindami, skatindami nepasitikėjimą savimi. Tinkami suaugusiųjų modeliai, dažnu atveju atstoję ir tėvus, padėjo formuoti teigiamą jaunuolių tapatumą. Problemų prozoje pastebimas aiškus paauglio raidos modelis – nuo destruktivios iki pozityvios socializacijos.

Taigi, kaip parodė nuotykių ir problemų prozos analizė, jaunuolio socialinė lytis kuriama ir veikiama daugybės veiksnių, kurie jam kelia ir nevienodus lūkesčius. Dviejų žanrinių grupių tyrimas leido išryškinti bendresnius literatūrinius modelius, veikiančios tokio pobūdžio literatūroje. Nuotykių ir problemų proza, parašyta paaugliams, turi savitus siužetus, kurie grįsti lyties formavimo naratyvu, skirtingais jo etapais. Abiejuose žanrinėse grupėse vyriškumui keliami nevienodi reikalavimai, kaip ir aplinkinių asmenų įtakos yra pakankamai skirtingos. Nuotykių prozoje daugiau dėmesio skiriama berniukiškumui, vaikiškumui, kurį įvairios svarbios figūros siekia formuoti ir pakreipti tinkamo vyriškumo linkme. Problemų prozoje atsiranda seksualumas, alkoholizmas, agresyvumas, rodoma personažo charakterio raida, o vaikinų vyriškumo raiška yra dinamiška, teikiama kaip procesas. Pastebėta, kad paauglių literatūroje vyriškumas yra kompleksiškas, todėl negali būti traktuojamas kaip savaime suprantamas ar natūralus.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Šaltiniai

1. Bubnys Vytautas, *Arberonas*, Vilnius: Vaga, 1969.
2. Dautartas Valdas, *Jis – Kapitonas Pramuštgalvis*, Vilnius: Vaga, 1970.
3. Dautartas Vladas, *Žydrieji jungos*, Vilnius: Vaga, 1972.
4. Markevičius Anelius, *Lobių kalnas*, Vilnius: Vaga, 1977.
5. Uldukis Edvardas, *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis*, Vilnius: Vaga, 1976.
6. Zurba Algimantas, *Šimtadienis*, Vilnius: Vaga, 1975.

Literatūra

1. Arzamastseva Irina, „Children’s Literature in the First Decades of the Soviet Era“, *IBBY Congress*, Russia, 2020. [Žiūrėta 2021 m. sausio 10 d.] Prieiga per internetą: <https://ibbycongress2020.org/en/electives/history-and-critical-practice-of-children-s-literature/205-children-s-literature-in-the-first-decades-of-the-soviet-era>
2. Auryla Vincas, *Lietuvių vaikų literatūra*, Vilnius: Vaga, 1986.
3. Ashwin Sarah, „Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia“, in: (ed.) Sarah Ashwin, *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, London and New York: Routledge, 2000.
4. Attwood Lynne, *The News Soviet Man and Woman: Sex-Role Socialization in the USSR*, United Kingdom: Palgrave Macmillan UK, 1990.
5. Bubnys Vytautas, *Širdimi regėti*, Vilnius: Alma littera, 2012.
6. Butler Judith, *Vargas dėl lyties. Feminizmas ir tapatybės subversija*, Vilnius: kitos knygos, 2017.
7. Cart Michael, „From Insider to Outsider: The Evolution of Young Adult Literature“, *Voices from the Middle*, 2001, Nr. 9.
8. Dimavičienė Brigita, *Istorinių veiksmių nulemta lietuviška ir verstinė jaunimo literatūra šiuolaikinėje Lietuvos literatūros sistemoje: analizė pagal Itamar Even-Zohar sistemų teoriją*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, daktaro disertacija, 2016.
9. Enciso Patricia, „Children’s Literature: Standing in the Shadow of Adults“, *Reading Research Quarterly*, 2010, Nr. 2.
10. Field Deborah A., „Mothers and Fathers and the Problem of Selfishness in the Khrushchev Period“, in: (ed.) Melanie Ilič, Susan E. Reid, Lynne Attwood, *Women in the Khrushchev Era*, United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2004.

11. Hourihan Margery, *Deconstructing the Hero: Literary theory and Children's Literature*, London and New York: Routledge, 1997.
12. Yenor Scott, „Biologinė ir socialinė lytis bei kultūrinių karų kilmė (III dalis)“, *Laisvos visuomenės institutas*, 2017. [Žiūrėta 2020 m. gruodžio 18 d.] Prieiga per internetą: [http://laisvavisuomene10.lt.klevas.serveriai.lt/biologine-ir-socialine-lytis-bei-kulturiniu-karu-kilme-iii-dalis/#_ftn13](http://laisvavisuomene10.lt/klevas.serveriai.lt/biologine-ir-socialine-lytis-bei-kulturiniu-karu-kilme-iii-dalis/#_ftn13)
13. Jacobs Kathryn, „Gender Issues in Young Adult Literature“, *Indiana Libraries*, 2004, Nr. 2.
14. Jakonytė Loreta, *Šeimos vaizdinys sovietmečio lietuvių literatūroje vaikams*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.
15. Kelly Catriona, „A Joyful Soviet Childhood: Licensed Happiness for Little Ones“, in: (ed.) Marina Balina, Evgeny Dobrenko, *Petrified Utopia. Happiness Soviet Style*, United Kingdom and USA: Anthem Press, 2009.
16. Knowles Murray, Malmjaer Kirsten, *Language and Control in Children's Literature*, London and New York: Routledge, 1996.
17. Lewis Charlie, Lamb E. Michael, Father's Influence on Children's Development: The Evidence from Two-parent Families, *European Journal of Psychology of Education*, 2003, Nr. 2. [Žiūrėta 2021 m. kovo 22 d.] Prieiga per internetą: http://local.psy.miami.edu/faculty/dmessenger/c_c/rsrscs/rdgs/emot/LewisLamb2003.dads.pdf
18. Lipskis Stasys, *Interviu su rašytojais*, Vilnius: Vaga, 1980.
19. Lynch-Brown M. Carol, Tomlinson M. Carl, *Essentials of Children's Literature*, JAV: Allyn & Bacon, 2004.
20. Marshall Elizabeth, „Stripping for the Wolf: Rethinking Representations of Gender in Children's Literature“, *Reading Research Quarterly*, 2004, Nr. 3.
21. McCabe Janice, et. al, „Gender in Twentieth-century Children's Books: Patterns of Disparity in Titles and Central Characters“, *Gender and Society*, 2011, Nr. 2.
22. Nikolajeva Maria, *The Rhetoric of Character in Children's Literature*, USA: Scarecrow Press, 2002.
23. Nodelman Perry, „Making Boys Appear: The Masculinity of Children's Fiction“, in: (ed.) John Stephens, *Ways of Being Male: Representing Masculinities in Children's Literature and Film*, New York: Routledge, 2002.
24. Nodelman Perry, „Who the Boys Are: Thinking About Masculinity in Children's Fiction“, *The New Advocate*, 2002, Nr. 1.

25. Nodelman Perry, *The Hidden Adult: Defining Children's Literature*, USA: The Johns Hopkins University Press, 2008.
26. Owen Mary, *Developing a Love of Reading: Why Young Adult Literature is Important*, *Orana*, 2003, Nr. 1.
27. Reynolds Kimberly, „Come Lads and Ladettes: Gendering Bodies and Gendering Behaviours“, in: (ed.) John Stephens, *Ways of Being Male: Representing Masculinities in Children's Literature and Film*, New York: Routledge, 2002.
28. Siegelbaum Lewis, „The Double Burden“, *Soviet History*. [Žiūrėta 2021 m. sausio 20 d.] Prieiga per internetą: <http://soviethistory.msu.edu/1968-2/the-double-burden/>
29. Stephens John, „A Page Just Waiting to be Written on“, in: (ed) John Stephens, *Ways of Being Male: Representing Masculinities in Children's Literature and Film*. New York: Routledge, 2002.
30. Taylor Frank, *Content Analysis and Gender Stereotypes in Children's Books*, *Teaching Sociology*, 2003, Nr. 3.
31. Tepper A. Clary, Cassidy Wright Kimberly, „Gender Differences in Emotional Language in Children's Picture Books“, *Sex Roles*, 1999, Nr. 40.
32. Tereškinas Artūras, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2004, Nr. 3.
33. Tereškinas Artūras, *Vyrų pasaulis. Vyrai ir žaizdos vyriškumas Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
34. Tereškinas Artūras, *Maskulinizmo studijos*, Šiaulių universiteto Lyčių studijų centras, 2013 (a). [Žiūrėta 2020 m. gruodžio 18 d.] Prieiga per internetą: <http://lsc.su.lt/wp-content/uploads/2013/02/Maskulinizmo-studijos.pdf>
35. Tereškinas Artūras, *Vyriškumas*, Šiaulių universiteto Lyčių studijų centras, 2013 (b). [Žiūrėta 2020 m. sausio 20 d.] Prieiga per internetą: <http://lsc.su.lt/wp-content/uploads/2013/02/Vyriskumas.pdf>
36. Tsao Ya-Lun, „Gender Issues in Young Children's Literature“, *Reading Improvement*, 2008, Nr. 3.
37. Urba Kęstutis, *Literatūros švyturių inžinierius*, *Rubinaitis.lt*, 2003. [Žiūrėta 2021 m. kovo 13 d.] Prieiga per internetą: <https://rubinaitis.lnb.lt/index.php?2569552312>
38. Urba Kęstutis, *Pasisakymai apie vaikų literatūrą*, Vilnius: Tarptautinės vaikų ir jaunimo literatūros asociacijos Lietuvoje skyrius, 2004.
39. Urba Kęstutis, *Auginančioji literatūra: XX a. lietuvių vaikų literatūros tyrimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015.

40. Urba Kęstutis, „Vaikų ar vaikiška literatūra“, *Rubinaitis.lt*, 2017. [Žiūrėta 2021 m. sausio 20 d.] Prieiga per internetą: <https://rubinaitis.lnb.lt/index.php?1035313195>
41. Weinreich Torben, Istorija ir vaikų literatūra, *Rubinaitis.lt*, 2009. [Žiūrėta 2020 m. gruodžio 28 d.] Prieiga per internetą: <https://www.ibbylietuva.lt/rubinaitis/2009-nr-2-50/istorija-ir-vaiku-literatura/>
42. Worland Joy, „Girls Will Be Girls ... and So On: Treatment of Gender in Preschool Book from 1960 Through“, *Children and Libraries*, 2008, Nr. 1.

SUMMARY

The master's thesis "The Concept of Masculinity in Seventies–Eighties' Lithuanian Prose for Young Adult" analyses six books for adolescents: Vytautas Bubnys *Arberonas* (1969), Vladas Dautartas *Jis – Kapitonas Pramušgalvis* (1970) and *Žydrieji jungos* (1972), Algimantas Zurba *Šimtadienis* (1975), Edvardas Uldukis *Aštuntasis „Divonio“ jūreivis* (1976) and Anelius Markevičius *Lobių kalnas* (1977). The aim is to analyse the concept of masculinity and boyhood in the works of Lithuanian writers for adolescents published in 1960–1980. Such a study is necessary because both the Soviet period and the question of masculinity are not sufficiently researched in young adult literature, therefore the analysis will expand the field of research of the history of Lithuanian literature and will draw attention to the necessity of masculinity studies. Several important tasks were used. First, appropriate adolescent literature is selected to allow the formation of research material. Secondly, the specificity of children's and adolescent literature is revealed in detail, and the importance of literature in the development process of a young person is explained. Thirdly, attention is drawn to the relevance of sexuality in maturation, masculinity in young adult literature, besides, the masculinity is defined based on the concept of gender. Fourth, the Soviet period, gender (in)equality, features of literature are studied. The last task is the analysis of adolescent literature, finding out the proposed models of masculinity, expectations. In the first part, a study of adventure literature is made, because this genre is focused on boys' adventures, intrigue, action. It was found out that the aim of the Soviet adventure stories was to form an exemplary boy and pioneer, characterized by courage, strength, the search for adventure. In addition, the boy's socialization was influenced by the mother and father, who had different expectations. Moreover, the influence of positive adults, which had become an example of masculinity, was also important to adolescents. These men met the ideals of the boys because they had an experience, knowledge, and other characteristics of an adventurer. It has been observed that in the adventure stories boyhood (impulsiveness, spontaneity) is directed towards masculinity. The second part of the research turned to problem prose, which actualizes family problems, pays attention to boys' feelings, their perception of the world, and raises sensitive questions. After the research, different models of youth masculinity were singled out, conflicts between different types of masculinity, as well as manipulations, persuasion of each other were observed. Furthermore, the family authorities were criticized by the young adult, and the father's and mother's behaviour also strongly influenced the adolescent's socialization. Moreover, significant were examples of adults who either helped or left adolescents to cope with their issues alone. In problem novel, the development of a young adults' character is shaped from destructive to positive socialization.